

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 4 **1934**

KOLMESTEISTRÜMNES RAATAKÄIK

T O I M E T U S

H. KRUS
PEATOIMETAJA

O. LIIV / M. SCHMIEDENELM
H. SEPP / P. TREIBERG

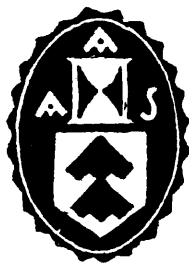
S I S U :

	Lk.
Thomas Müntzer aatlejana ja võitlejana. (Järg.) P. Treiberg . . .	145
Talurahva rahutused Kuusalus a.1858. Leida Loone	172
Eestlane Tallinna Linnaarhiivi allikate kajastuses. P. Johansen . .	180
Varia	188

AJALOOLINE AJAKIRI

KOLMETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

1934

T O I M E T U S :

H. KRUUS
PEATOIMETAJA

O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM / H. SEPP / P. TREIBERG

„Ajaloolise Ajakirja“ XIII aastakäigu (1934) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lk.
P. Johansen, Eestlane Tallinna Linnaarhiivi allikate kajastuses.	180—188
A. Koort, Max Weberi sotsioloogia küsimusest	26—37
H. Kruus, Eesti rahvuslike põhikeskuste suhtlemine 1860-ndail aastail	49—64, 97—106
L. Leesment, „Oopiumisõda“ hiinlaste valgustusel	83—88
O. Liiv, Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi ajal	1—16
L. Loone, Talurahva rahutused Kuusalus a. 1858	172—180
A. Soom, Jakob Fougdti tegevus Narva bürgermeistrina. 16—25, 65—83	
P. Treiberg, Thomas Müntzer aatlejana ja võitlejana. 107—121, 145—171	
E. Tender, Kiri Tartu ülikoolile aastast 1777	129—130

Ülevaated ja arvustised.

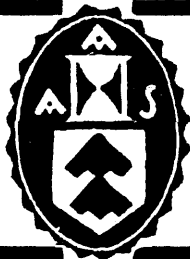
H. Kruus, Suurteos Eesti keskaja kohta	37—46
O. Liiv, Riigi Keskarhiiv 1933./34. tegevusaastal	88—94
M. Sorgsepp, Akadeemiline Ajaloo-Selts 1933./34. tegevusaastal	121—128

Varia.

P. Ariste, Zur Geschichte der Juden in Eesti I	143
E. Blumfeldt, E. Scheibe: Siedelungsgeographie der Inseln Ösel und Moon	131
„ G. Bollin: Stockholms uppkomst	188
R. Indreko, M. Schmiedehelm, Kahe viimase aasta muinasleidudest ja Arkeoloogia Kabineti tegevusest	95
H. Kruus, A. Svåbe: Die älteste schwedische Landrevision Livlands	48
„ A. Stender-Petersen: Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik	144

O. Liiv, [Arhivaalide kaitsest]	135
„ H. Peets ja R. Kenkman: Tallinn. Ajalooline ja kunstiajalooline juht	136
„ Suomen kultuurihistoria I	140
„ U. Handrack: Der Handel der Stadt Riga im 18. Jahrhundert	141
„ Guide International des Archives	191
„ W. v. Rossilon: Ein Lebensbild	192
N. Loone, Trüki-haruldise Riigi Keskarhiivis	47
„ Liivimaa kultuurioludest poola ajal	190
M. Schmiedehelm, Eurasia Septentrionalis Antiqua IX	142
A. Soom, Kaks raamatut Eesti vabadussõja alguse kohta	47
P. Treiberg, C. Bloch: Les causes de la guerre mondiale	94
„ M. Handelsman: Czartoryski, Nicolas 1-er et la Question du Proche Orient	136
„ A. A. Vasiliev: Histoire de l'empire byzantin	137
„ J. A. R. Marriot: Modern England 1885—1932	139
J. Vasar, Koguteos Eesti VI — Saaremaa	130
„ D. J. Jegorov: Die Kolonisation Mecklenburgs im 13. Jahrhundert	138
„ J. Plesner: L'émigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIII-e siècle	143

Thomas Müntzer aatlejana ja võitlejana.

III.

Thomas Müntzerilt säilinud kirjanduslikus päruses leidub vaid õieti napilt teateid tema päritolu, noorusaastate ja ta vaimse isiksuse kujunemiskäigu kohta. Impulsiivne ja kergesti süttiv nagu ta oli, elas ta oma tegevuse lõppjärgul, millesse see pärus peamiselt kuulub, ainuüksi oma suurele ülesandele olevikus ja tulevikus ega osutanud oma isikuga seotud küsimustele mingit tähelepanu. Seetõttu tunneme kaunis puudulikult ta varasemat elu kuni ta avaliku tegevuse alguseni Zwickaus 1520. Teame vaid, et ta sündis detsembri lõpul a. 1488, 1489 või 1490 Tüüringi linnakeses Stolberg'is. Ph. Melanchton'ile omistatud töös „Historie Thome Müntzers“ seletatakse Müntzeri vaenlikkust vürstide vastu sellega, et Stolbergi krahvid olevat lasknud ta isa üles puua. Kuigi juba Seidemann selle väite tunnistas mitte-usaldusväärseks saagaks, on see siiski kuni viimaste aastateni kirjanduses esinenud ⁴⁴⁾. Samuti on väidetud, et Müntzer oma isa surma tõttu on varakult jäänud orvuks ⁴⁵⁾. Seegi väide ei vasta tõele, sest Müntzeri kirjavahetusest näeme, et ta isa veel 1524 elas ⁴⁶⁾. Ka Müntzeri sünnipära ja ühiskondliku kuuluvuse kohta on avaldatud

⁴⁴⁾ „Cum enim comites Stolbergenses suspendissent eius patrem, ipse ob ignominiosam patris necem odio incensus invasit illorum comitatum.“ Vrd. J. K. Seidemann, op. cit., lk. 1. Veel E. Bloch näib seda lugu tõenäoseks pidavat, op. cit., lk. 20.

⁴⁵⁾ Selline väide on esinenud näit. Seidemannil, op. cit., lk. 1, ja veel hiljuti J. Zimmermannil, op. cit., lk. 7.

⁴⁶⁾ 3. IX 1524 kirjutab Müntzer oma famulusele A. Emmen'ile Mühlhausenist Allstedt'i ja palus oma isa sealt ära tuua: „brenge den vater mit dyr“. H. Böhmer und P. Kirn, Thomas Müntzers Briefwechsel, Leipzig ja Berliin 1931, lk. 91, nr. 68 (siteeritud alamal: Briefwechsel).

erinevaid seisukohti. Seidemanni järgi olid Müntzeri vanemad „mitte just täitsa ilma varanduseta“, Boehmer'i järgi olevat ta pärinenud heast perekonnast ega olnud ei isa ega ema poolt proletaarlane; seevastu väidab Bloch, et Müntzer olnud „väikeste inimeste“ laps, kes juba poisikesena olevat pidanud kannatama elu kibedusi ja ülekohut⁴⁷⁾. Müntzeri kirjavahetusest selgub, et ta ema toonud abiellumisel kaasa küllalise kaasavara ja pärandanud surses oma pojale „hulga asju“; järelikult pidi ta kuuluma jõukamasse perekonda⁴⁸⁾. Ta isa ameti ja varandusliku seisu kohta pole säilinud teateid, kuid vaene proletaarlane ei näi ta küll olevat.

Esimese ürikulise teate Müntzerist leiame 16. okt. 1506, mil ta immatrikuleerus Leipzigi ülikoolis kui „Thomas Müntzer de Quedilburg“; viimane märges viitab, et ta vanemad olid hiljemini siirdunud Stolbergist Quedlinburg'i, kus ta nähtavasti ka ladinakooli on lõpetanud. Üliõpilasena veetis Müntzer rahutut rändurielu, vahetas mitmel korral ülikoole ja teenis puhuti abivaimulikuna (kollaboraatorina). Vist 1511. a. lõpul sai ta Halberstadt'i raelt prebendi, mis teda võimaldas õpinguid jätkata Frankfurti (Oderi ä.) ülikoolis. Kus ta vabade kunstide magistri ja Püha kirja baccalaureuse kraadi omandas, selle kohta pole säilinud andmeid⁴⁹⁾. Ka akadeemilise studiumi lõpetamise järel ei jäänud Müntzer kusagile kestmalt püsima, vaid vahetas alatasa elukohti ja ameteid. Ta ei siirdunud noore Lutheri eeskujul kloostris üksindusse, vaid eelistas ilmikvaimulikuna elatust teenides jääda otsemasse kontakti ümbritseva elu ja inimestega. 1513. a. leiame ta teotsevat kollaboraatorina Halles, kus ta lähemalt teadmata eesmärgiga asutas mingisuguse salaühingu Magdeburgi peapiiskopi ja Saksamaa priimase Ernsti vastu. See Müntzeri revolutsioonilise temperamendi ärkamisest tunnistav üritus nurjus aga varsti ja noorel üliagaral tuisupeal tuli põgeneda võimude kättemaksu eest⁵⁰⁾. Selle

⁴⁷⁾ Seidemann, op. cit., lk. 1; H. Boehmer, Gesammelte Aufsätze, lk. 196; Bloch, op. cit., lk. 20.

⁴⁸⁾ Tehes ühes kirjas isale etteheiteid, et see teda halvasti kohtlevat, kirjutab Müntzer: „yr mich (w)ollet abweisen von (meyn)em natürlichen rechte (gleichw)ie ich eyn hurenkint wehr... Meyne muter hat genunck zu euch bracht, das myr vil leuthe zu Stolberk und Queddellingeburgk bezeugen. Sye hat oehr broeth wol dreyfechtigk vordyneth“. Briefwechsel, lk. 14—15, nr. 14. Kirjas M. Stübner'ile 15. juunist 1521 väidab Müntzer: „sunt mihi multa suppellectilia ex morte matris iam defuncte in domino“. Ibid., lk. 22, nr. 22.

⁴⁹⁾ Boehmer, op. cit., lk. 196—198; Walter, op. cit., lk. 33—35.

⁵⁰⁾ Enne surma võimudele tortuuri all antud „Tunnistuses“ mainib Müntzer seda salaseltsi kaunis lühisõnaliselt: „dar inne seyn Peter Blinde zu Aschersleben, Peter Engel eyn kirchner zu Halla, Hans Buttener und Cuntz Sander doselbest am Steyn thore. Ist widder bischoven Ernten hochloblicher gedechtnus gewest“. Briefwechsel, lk. 165. Et osavõtnute arv oleks piirdunud vaid mainitud nelja isikuga, on igatahes vähe usutav.

järel toimis ta õpetajana Braunschweigis, nunnadekloostri abtina Frohsas (aastail 1516—18) ja lõpuks pihi-isana Beutwitz'is bernhardiini nunnadekloostriis.

Rahutu rändamiskire kõrval näeme temas esinevat otse harukordset teadmishimu. Ta luges skolastikuid, kirikuisade (Augustinus'e, Hieronymus'e jt.) ja müstikute (Tauler'i jt.) traktaate, uuris erilise agarusega Püha kirja, mida ta hiljemini võis vabalt peast tsiteerida, tutvus Platon'i, Plinius'e ja Apuleius'e töödega ja tellis endale isegi Konstanz'i ja Basel'i kirikukogu aktid⁵¹⁾. Samal ajal jälgis ta hoolega kirjandusturgu, koostas nimistuid ilmuva kirjanduse kohta ja püüdis endale uudisteoseid hankida ühel või teisel viisil, kõige sagedamini ostu teel. Tema laialistest vaimseist huvidest tunnistab üks 1520. a. lõpust säilinud nimistu 1519. ja 1520. a. ilmunud uudisteoste kohta. See moodustab nähtavasti Müntzer'i poolt ostetud või tellida kavatsatud raamatute loendi ja koosneb 75 nimest, nende hulgas Lorenzo Valla, Erasmuse Rotterdami, Lutheri, Karlstadt, Melanchton'i, U. v. Hutten'i ja teiste töist⁵²⁾.

Kuigi Müntzer kirjutas võrdlemisi elegantset ladina keelt ja oli kodus kreeka ja mõnevõrra ka heebrea keeles, jäi humanistlik kultuur oma maist elu jaatava epikureistliku põhilaadiga temale võõraks ja riivas kaunis vähe tema sisemist isiksust. Elavad usulised huvid olid Müntzerile juba varakult omased ja saavutasid peagi ülekaalu kõigi teiste huvisuundade üle. Nii kujunes temast *vir perdoctus* — autoriteet raskeimate teoloogiliste ja kanooniliste küsimuste alal, kelle poole pööruti nõu ja abi saamiseks. Sellisena tituleerib teda keegi Braunschweig'i koolirektor juunist 1517 dateeritud kirjas, paludes teda *determinationes clariores communicare* patu ja karistuse, sakramentide, päästukirjade ja teiste selliste küsimuste kohta ning avaldades lootust, et auväärt õpetatud magister ei keeldu *indoctum docere rudemque informare*⁵³⁾. Et Müntzer näib ka arstiteadusega olevat tegelnud, sellest tunnistab tema kirjavahetuses esimesena säilinud kiri kelleltki Matheus Volmar'ilt 30. VIII 1516⁵⁴⁾. Järelikult eksib G. Ritter, kui ta väidab, et Müntzer (nagu Zwickau prohvetidki) olevat olnud „ohne eigenen Kulturbesitz, ohne Traditionen“. Müntzer oli oma õpingute- ja rännuaastail jõudnud nii suurel määral omandada oma aja olulisemaid kultuuriväärtusi, et teda

⁵¹⁾ Vt. tema kirja Leipzigi raamatukaupmees Achatius Glor'ile 3. I 1520, Briefwechsel, lk. 7 j., nr. 8, ja viimase vastust, ibid., lk. 8 j., nr. 9.

⁵²⁾ Vt. Briefwechsel, lk. 131—135.

⁵³⁾ Briefwechsel, lk. 1—2, nr. 2. Seetõttu eksisid Zwickaus Müntzer'i peale koostatud pilkelaulu autorid, väites, et „er sey mitt Dem Donatt kaum vorn arsch geschlagenn“. Vrd. Seidemann, op. cit., lk. 110.

⁵⁴⁾ Selles palub kirjasaatja abistada oma sugulast, kes „gutturis torquetur infirmitate“. Briefwechsel, lk. 1, nr. 1.

(H. Boehmer'i õige märkuse järgi) võib pidada üheks õpetatumaks, töökamaks ja elavavaimulisemaks toleaege Põhja-Saksamaa klee-rikuks⁵⁵).

W. Zimmermann väidab, nagu juba mainitud, et Müntzer olevat varemini kui Luther ja temast sõltumatult asunud teele, mis viis ta võitlusele senise kirikuga⁵⁶). Selle väite kasuks ei leidu allikais siiski mingeid pidepunkte, vaid vastupidi: paar passionaalide koopiat, mis säilinud tema viibimise ajast Frohsas, osutavad tema elavat huvi katoliikliku liturgia küsimuste kohta, ent samal ajal teatavat sisemist rahutust ja otsisklevat vaimu. Kuid viimane ei olnud teda veel jõudnud viia vanast lahkulöömisele ja uute tõekspidamiste saavutamisele⁵⁷). Ei ole kahtlust, et Müntzeri vaimne vabanemine traditsioonilise teoloogia köidikuist toimus olulisel määral Lutherilt saadud tõuke toimetel. Braunschweigus elades oli Müntzer kuulunud Johann Agricola ümber koondunud noorte humanistide ringi ja jäi, nagu tõendab ta kirjavahetus, ka hiljemini temaga sõbralikku vahekorda⁵⁸). Et Agricola rühm pidas Wittenbergiga tihedat kontakti, siis näib Müntzer juba enne Lutheri väljaastumist 1517 sõlminud teatavaid suhteid viimasega. Nähtavasti juba Lutheri ideede mõjustusel pidas Müntzer, arvatavasti palmipuudepühal 1518, oma kodulinnas Stolbergis hoogsa jutluse, mis avaldanud sügava mulje kõigisse kuulajaisse⁵⁹). Müntzer'i tihedaist sidemeist Wittenbergiga tõendab ka üks selles linnas elava kullassepa Christian Döring'i kiri temale 11. jaanuarist 1519. Selles teatatakse, et Müntzeril on võimalus lihavõtteks 1519 kaplani koha saada ühe Lutheri poolehoidja magister Bartholomäus Bernhardi juures, kes oli Wittenbergi läheduses Kemberg'is kloostrillemaks. Paistab, et Döring Müntzeri enda soovil oli vahendanud tema ja Bernhardi vahel. Miks see asi katki jäi, selle kohta pole säilinud teateid⁶⁰).

Müntzeri esimene isiklik kokkusaamine Lutheriga toimus Leipzig'i disputatsiooni ajal suvel 1519 nähtavasti tuntud kirjastaja Melchior Lotther'i majas. Lutheri julge esinemine vaidluses Eckiga avaldas Müntzerile valdavat mõju, kuna Luther omalt poolt rõõmu tundis, et ta Müntzeris oli leidnud oma asjale targa, julge ja energilise

⁵⁵) Ritter, op. cit., lk. 96; Boehmer, op. cit., lk. 200.

⁵⁶) W. Zimmermann, op. cit., I, lk. 169. Vrd. käesolev töö, üle-
mal lk. 113.

⁵⁷) A. Lohmann, op. cit., lk. 4—6.

⁵⁸) Briefwechsel, lk. 15 j., nr. 15; vrd. Walter, op. cit., lk. 38.

⁵⁹) Seidemann, op. cit., lk. 4: „soll er einmal auf den Palmsonntag eine Preidigt gethan haben, welche verständigen Leuten allerlei Nachdenkens gemacht“. Seidemann on selle teate saanud Cyriacus Spangenberg'i tööst „Wider die bösen Sieben ins Teuffels Karnöffelspiel“, Frankfurt 1562. Spangenberg'ile olevat jutustanud sellest juhtumist ta isa, kes oli Stolbergis koolirektoriks.

⁶⁰) Briefwechsel, lk. 4 j., nr. 5.

kaastöölise. Veel aastaid hiljemini mäletas Müntzer vähimaidki üksikasju oma esimesest kokkusaamisest Lutheriga. Oma fanaatilises üliagaruses ei suutnud ta siis enam rahulikult suhtuda sellesse rahulikku eneseusaldusse ja optimistlikku käitumisse, mis Luther oli osutanud oma elu suuril hetkil, muuseas ka Leipzigi disputatsiooni ajal. Oma viimases lendkirjas Lutheri vastu teeb ta temale sellise „kergemeelse“ käitumise pärast raskeid etteheiteid⁶¹⁾. Kuid Leipzigi disputatsioonile otseselt järgneval ajal on kriitiline suhtumine Lutherisse Müntzerile veel hoopis võõras: nüüd on ta veel täielikult Lutheri suure isiksuse mõju all, juurdleb uutelt seisukohtadelt lähtudes oma aja põlevamate usuliste küsimuste kallal ja süveneb üha suureneva agarusega vastavasse kirjandusse. Eriti haaravad teda nüüd hiliskeskaja saksa müstika tähtsamad esindajad Heinrich Seuse ja Johannes Tauler, kelle töist ka Luther oli oma usundilisis otsinguis saanud tugevaid impulsse ja keda ta lakkamatult soovitas tutvumiseks oma pooldajale. Tauler oli arendanud õpetust Jumala riigist, mis varjatult pesitseb inimhinge sügavustes; et seda saavutada, peab inimene kõigist maistest ja meelelistest lõbudest loobuma ja Kristuse kannatustee uuesti läbi rändama, kuni ta kannatustes puhastunud hing liitub jumalusega igaveses rahus. Nii heidab Jumal inimese alul meelegeite õhe, et teda siis seda kindlamini viia ühinemisele iseendaga. Sellise lektüüri mõjul veendus Müntzer oma tihedas isiklikus kontaktis Jumalaga ja hakkas end pidama ta tööriistaks ja eestvõitlejaks sessinatset maises hädaorus. Seejuures ei olnud tema aktiivsust taotlevale teoinimese-natuurile kuidagi vastuvõetav müstikute poolt soovitatud ideaal—rahulik kontemplatsioon ja passiivne liitumine jumaliku ürgsubstantsiga. Ta ei käsitanud jumalust kiretu, endas puhkava olemisena, vaid dünaamilise tahtena, mis suunatud patuse maailma parandamisele ja siin Jumala riigi loomisele⁶²⁾.

Need uued seisukohad kajastuvad ühes pastor Franz Günther'ile 1. jaan. 1520 Beutwitzist saadetud kirjas, mis esmakordselt võimaldab heita pilku Müntzeri siseellu. Ta avaldab selles rõõmu, et vanad juudi laulud ja kooriteenistus ei moodusta siin väga koormavat kohustust ja et tal küllaliselt aega üle jääb oma uurimisteks. Seetõttu leppivat ta meeleldi siinsete väikeste tuludega seda enam, et ta ei tegele endaga, vaid oma Issanda Jeesusega ja olevat valmis tema

⁶¹⁾ Müntzer, Hochverursachte Schutzrede und Antwort wider das geistlose, sanftlebende Fleisch zu Wittenberg, äratrükitud O. H. Brandt'i poolt toimetatud Th. Müntzer'i teoste kogus (tsiteeritud alamal: Schriften), lk. 187—201; vrd. lk. 200: „Dir war also so wohl zu Leipzig, fuhrest du doch mit Nägeleinkränzlein zum Tor hinaus und trankest den guten Wein beim Melchior Lotter.“

⁶²⁾ Vrd. Boehmer, op. cit., lk. 201 j.; J. Zimmermann, op. cit., lk. 26—28.

käsul võtma endale ükskõik millise ülesande⁶³). Selles kirjas avaldub kujukalt Müntzerile iseloomulik veendumus, et ta seisab lähedases isiklikus vahekorras Jumalaga, ja ta valmisolek pühendada terve oma elu Kristuse poolt temale pandava ülesande teostamisele. Müntzer tunneb end lõpmatult õnnelikuna, et Jumal temale „viletsakesele“ on võimaldanud oma sõna jutluste teel levitada⁶⁴). Samal ajal näeme, et Müntzer veel lepib vaikse kloostrieluga, mil ta võib takistamatult anduda teadustele; kirja rahulik põhitoon osutab temas enam teaduste rõõmusid nautivat erudiiti kui tulevast „Jumala võitlejat Kii-deoni mõõgaga“. Müntzeris toimunud sisekriis arenes, niipalju kui võimalik selle üle otsustada, ilma eriliselt vapustavate heitlusteta, nagu me neid näeme Luther'i, Loyola ja teiste suurte usumeeste juures. Üleminek katolitsismilt luterlusele toimus temas võrdlemisi kergelt. Kuid vaevalt jõudnud uutele tõekspidamistele, hakkas ta peagi ja endale märkamatult edasi nihkuma Lutheri poolt kätte näidatud positsioonilt. Sellise arengu idusid märkame juba äsjatsiteeritud kirjas, nimelt ta vaates oma vahekorrale Jumalaga ja oma ülesandele maailmas. Siiski arvas ta enda paari järgneva aasta jooksul Lutheri ja ta pooldajate leeri kuuluvaks. Veel kirjas Melanchton'ile 27. märtsist 1522, mil ta oli ilmselt jõudnud eemalduda luterliku reformatsiooni alustest, avaldas ta oma täielikku poolehoidu Melanchtoni (ja järelikult ka Lutheri) teoloogilisele suunale⁶⁵).

Seetõttu suhtuti Wittenbergiski Müntzerisse kui oma inimesse ja püüti talle leida ta võimeile vastavat kohta, kus ta võiks tagajärjekamalt töötada evangeeliumi heaks. Nii pöördus Elsterberg'i ülemdiakon Heinrich v. Bünau 21. IV 1520 Lutheri soovitusel tema poole pakkudes talle kaplani kohta⁶⁶). Kuid Müntzer oli juba varemini Lutheri kaasteadmisel alustanud läbirääkimisi Zwickau raega, kes kutsus teda jutlustajaks Maarja kiriku õpetaja Egranus'e ametipuhkuse ajaks maist oktoobrini 1520, ja võttis selle pakkumise vastu.

Mitme kaubatee ristlemisel asetsev Zwickau linn oli tol ajal Saksi tähtsaimaid tööstuse- ja kaubandusekeskusi üle 5000 elani-

⁶³) „Cogor curta supplectili esse contentus, verum illo solor me non iudaicarum cantionum observationumve molestiis impediri, sed copiosum tempus studio meo superesse gaudeo... Mihi non scrutor, sed domino Jesu. Si voluerit, missurus est, quo me velit mittendum, interim mea sorte contentor.“ Briefwechsel, lk. 6 j., nr. 7.

⁶⁴) „Omnia deus in vero iudicio mihi misello fecit, quia saepe meipsum misi in praedicationis cathedram non coactus.“ Ibid., lk. 6. Vrd. L o h m a n n, op. cit., lk. 10.

⁶⁵) „Salve, organum Christi. Theologiam vestram toto corde amplector, nam de funibus venantium animas electorum eripuit multas.“ Briefwechsel, lk. 33, nr. 31.

⁶⁶) Briefwechsel, lk. 9, nr. 10.

kuga, arenenud kalevitööstusega ja lähedal asuva Schneeberg'i hõbeda-kaevandusega. Friedrich Tark kutsus teda pärliks oma maade keskel⁶⁷⁾. Zwickaus oli rida koole, muuseas a. 1519 rajatud kreeka kool Georg Agricola juhatusel, 8 kirikut ja aastast 1523 ka trükikoda. Kuid hoogsa majandusliku arengu tagajärjel kuhjunud rikkused koondu sid peamiselt väikese arvu rikaste perekondade kätte, kes said hiiglakasusid eriti mäetööstusse mahutatud kapitalidelt, kuna väikesed käsitöomeistrid ja sellid ning arvukas mäetöolistemass kannatasid rängalt hõbedatoodangu suurenemise mõjul tekkinud elukalliduse ja raske maksukoorma all, alistudes vaid vastumeelselt kaevanduste-omanikkude kättes oleva rae valitsusele⁶⁸⁾. Nii oli sotsiaalne eristumine Zwickaus kaugemale arenenud kui enamikus Saksa linnus ja klassi vahed õieti teravad. Harzi maavarade ekspluateerimiseks oli siin tekkinud kapitalistideühinguid, millest ka vaimulikud ja rüütlid osa võtsid; ent ka suurkapitali võistluse tõttu vaesunud käsitöölised, eriti kangrud, olid hästi organiseerunud. Reformatsiooniline liikumine oli juba varakult Zwickausse teed leidnud. Seda toetas eriti Egranus, rafineeritud vaimuaristokraat Erasmuse stiilis, viimase austaja ja sõber, samal ajal aga ka Lutheri suuna pooldaja. Nii olid Zwickaus hästi esindatud kõik need jõud ja suunad, mis tol ajal Saksamaad vapustasid, — tõusev rahakapitalism, alamate kihtide sotsiaalsed otsingud, humanism ja reformatsioon.

Zwickausele asunud Müntzerile avaneb esmakordselt võimalus aktiivselt töötada iseseisvaval ja vastutusrikkamal ametikohal. Tema õppeaastad on nüüd jäädavalt möödud ja teadmishimuline õpetatud magister muutub siitpeale innukaks jutlustajaks, kirglikuks võitlejaks oma usuliste veendumuste eest ja lõpuks — mässuliste talupoegade õhutamaks ja isegi juhiks. Juba oma esimestes jutlustes alustab ta vihast sõjakäiku frantsiskaani kerjasmunkade vastu, kes oma rahaahnusega olid linnas üldiselt vihatud. Kui mungad äärmiselt pahan datuna abi otsivad võimude poolt, kujutab Müntzer tekkinud vastuolusid Lutherile kirjas 13. juulist 1520. Siin esineb ta veel Lutheri imetleva austajana ja truu pooldajana; kirja toon on rõhutatult viisakas ja aupaklik. Luther on Müntzerile veel *suavissimus pater, specimen et lucerna amicorum dei!* Esmakordselt ilmnevad selles kirjas Müntzerile iseloomulik sisemine hoogsus ja jõud, mis ühendatud raudse järjekindluse ja paindumatu tahtega. Ta on veendunud, et ta võitleb Jumalale meelepärase asja eest ega nõustu tegema mingeid kompromisse, olles valmis oma risti kandma, tulgu mistahes. Ta tahab võidelda edasi, kuni „risti vastased õppinud Jumala nime

⁶⁷⁾ P. Wappler, op. cit., lk. 1 j.

⁶⁸⁾ Wappler, op. cit., lk. 4 j.; Walter, op. cit., lk. 42 j.; Kautsky, op. cit., lk. 224, 231 j.

pühitsema ja oma jumalatteotavat suud vait pidama⁶⁹⁾. See kiri asub täielikult veel luterliku teoloogia alusel, kuid siin esinevad juba mõned mõisted (rist, elav evangeelium jt.), mis hiljemini etendavad suurt osa Müntzeri usulises süsteemis⁷⁰⁾. Lutheri vastus pole säilinud, mille tõttu meie ei tea tema suhtumist Müntzeri tormilisse teotsemisse antud hetkel.

Alul suhtus Zwickau rahvastik pooldavalt Müntzeri sõjakäigusse vihatud munkade vastu, kuid pikapeale hakkas tema jämedakoeline ja tormakas esinemine haritud ja jõukaid elemente temast eemale tõukama. Kui Egranus puhkuselt tagasi pöördus, viis raad Müntzeri üle Katariina kirikusse, kus viimasel avanes soodus võimalus lähemaid sidemeid sõlmida sotsiaalselt madalamate rahvakihtidega. Ta hakkas külastama kehvi kangrutepererkondi ja pidama palve- ning piiblitunde nende kodudes. Vaesed ja rõhutatud suhtusid temasse imetleva austusega ja muutusid peagi ta veendunud pooldajaiks. Neis ringes tutvus Müntzer esmakordselt mõningate sektantlike ideedega, mida arvukad rändjutlustajad olid viimaseil aastakümneil agarasti levitanud Saksi linnade kehvemais kihtides, kes ei leidnud oma usulistele huvidele rahuldust ametliku kiriku raames. Ka Zwickaused olid tunginud valduslaste ja Böömi taboriitide ideed, mille pooldajad moodustasid mitmeid sektantlikke rakukesi ja pidasid reeglipäraselt oma koosolekuid. Ühe sellise rühmitise eesotsas seisis Nikolaus Storch, kes oli pärit vanast auväärsest, omal ajal jõukast, ent hiljemini vaesunud kangruperekonnast. See intelligentne ja väga iseteadev mees tundis Piiblit imeväärsest ja osutas selle tõlgendamisel suurt vaimuteravust. Ta oli tutvunud taboriitide, nikolaiitide ja valduslaste õpetustega ja saadud usulised mõjustused liitnud omapäraseks kiliastlikuks süsteemiks, mis hõlgab väliseid kiriklikke armuvahendeid ja rõhutab sisemist valgustust. Jumal mõjustavat vahenditult inimhinge ja käivat, otsekui apostlite ajal, oma äravalitutega läbi visioonide (nägemuste, unenägede jne.) kaudu. Ainult see, kes Jumalat isiklikult üle elab sellistes nägemustes, väärrib tema armu. Usuallikana omab peamist tähtsust vaim, sisemine sõna, mitte aga väline Püha kirja sõna, kirjatäht. Kirja seletamiseks ei ole Storch'i arvates vaja suurt eruditsiooni, vaid valgustatud südant: need teadmised ja kogemused, mis inimene vajab jumalikkude asjade mõistmiseks, saab

⁶⁹⁾ „Monachos, sacerdotes et laicos esse in culpa, nullum excipio, nulli parco, omnes quandoque oportune importuneque moneo, ut resipiscant... Ascendit currum furibundus athleta plenus maledictis. Ego furorem suum subsannavi nihil pavitans, etiamsi universa mendicantium cohors me citet, dilaniet vel mactet. Opus meum non ago, sed domini... Scribam contra has positiones, ut discant adversarii crucis nomen Dei sanctificare et os blasphemum continere, ut lux consolationis nostre luceat omnibus, qui in domo domini sint.“ Briefwechsel, lk. 11—14, nr. 13.

⁷⁰⁾ L o h m a n n, op. cit., lk. 13 j.

ta Jumala headuse tõttu iseenesest. Varsti saavat ajad täis ja saabuvat tuhandeaastane rahuriik, mil valitseb Kristus oma valitutega. Kuid enne pääsevat võimule türklased, siis Antikristus; ka tulevat kõik jumalatud enne rahuriigi saabumist hävitada ⁷¹⁾).

Sellise õpetusega võlus see lihtne taboriitlik meeliskleja ka Thomas Müntzeri meeled. Vist juba varemini oli Müntzer tutvunud XII sajandil teotsenud kuulsa tsistertsilase Joachimi (Floris'est) entusiastliku apokalüptilise doktriiniga, mis hiljemini, eriti just XVI sajandi algupoolel, oli Saksamaal väga populaarseks saanud ⁷²⁾. Samuti oli Müntzer juba enne Storchiga tutvumist näinud endas Jumala valitud tööriista, kes kõrgemalt poolt määratud oma risti kandma ja mingit suurt ülesannet teostama. Seega langes Storch'i õpetus sisemisest vaimust, otsesest läbikäimisest jumalusega, võitlusest jumalatute vastu ja rahuriigi saabumise vastu valmistumisest Müntzeri hinges soodsale pinnale ja avaldas kogu ta isiksusele erakordselt sügavat mõju. Lutheri ideed „magusast Kristusest“, kes abistab inimest õndsakssaamisel ainult usu läbi, ei olnud ta sõjatsevale

⁷¹⁾ Wappler, op. cit., lk. 12; Boehmer, op. cit., lk. 202. Vanim üriklik teade Storch'i ja teiste Zwickau prohvetite õpetusest leidub Zwickau pastor N. Hausmann'i ja teiste kirjas Saksi hertsog Johann'ile 18. XII 1521: „etliche gaben an, es wär die göttliche Schrift zur Lehre der Menschen unkräftig, allein müsse der Mensch durch den Geist gelehret werden, denn hätte Gott den Menschen mit der Schrift wollen lehren, so hätte er uns vom Himmel herab eine Biblien gesandt“ jne. Vt. Schriften, lk. 52. Kuivõrra radikaalse kaju Storch'i õpetus omandas hiljemini ka kõlblal ja sotsiaalsel alal, võime näha Marcus Wagner'i raamatust „Einfeltiger Bericht: Wie durch Nicolaum Storcken die Auffruhr in Thüringen vnd vmligenden Revir angefangen sey worden“ (Erfurt 1597), lk. 10 j. Siit nähtub, et Storch nõudis varanduste- ja naisteühisust ning valitsusvõimude kõrvaldamist, arvustas teravasti kehtiva sotsiaalse korra õiglusetust ega pidanud kirikuskäimistki tarvilikuks. Ta taunis teravil sõnul vaimulikke, kes nõudvat, et inimesed peavad „alle Sonntag die Mess hören und Geld einlegen, Wachslichter anzünden, ... die Heiligen anrufen, Wallfahrten laufen gen Regensburg zu der schönen Maria, ... gen Compostella zu S. Jakob ... gen Rom ad divum Petrum und um Vergebung der Sünden bitten und Ablass für eure Missetat und Tag und Nacht zur Kirche gehen und bei ihrem Affenwerk mitsingen, brüllen, leiern und heulen“. Selle asemel võidavat rahulikult koju jääda, lootes vaimu ilmutust: „der kommt gewiss und lehret euch, was ihr tun oder lassen sollet. Denn wo der Geist nicht ist, da kann das Wort und Schall, Laut und Stimme nichts überall ausrichten... Darum ists unrecht, dass man euch in die hölzernen und steinernen Kirchen weiset, dass ihr alle Sonntage und in den Werktagen darinnen... müsset erscheinen und ihr Wort hören. Es ist nicht Gottes Wort, sondern ein lauter Schall und Getöne. Meinet ihr nicht, dass Gott nicht ein ander Wort sollte haben und es euch durch den Geist offenbaren“. Vt. Schriften, lk. 53—59, kus toodud pikk katkend Wagner'i mainitud tööst.

⁷²⁾ Kirjas Hans Zeiss'ile 2. dets. 1523 tunnistab Müntzer: „bey mir ist das gezeugnis abatis Joachim gross“. Briefwechsel, lk. 52, nr. 46.

temperamendile eriliselt imponeerinud. Hoopis tugevamal kujul valdas teda õpetus „kibedast Kristusest“, kes paneb valituile raske risti peale ja kohustab neid halastamatult ründama jumalatu⁷³⁾. Selline karm vanatestamentlik mõttelaad avaldub siit peale kõigis ta kirjutistes, jutlustes ja muiski väljaastumistes. Tema kõnedes domineerivad Vana Testamendi nimed, sümbolid, pildid ja kujutelmad Moosese, Joosua, Kohtumõistjate ja Kuningate raamatust. Kirjas N. Hausmannile 15. juunist 1521 mainib ta äravalitud mehele kohase käitumise eeskujuna prohvet Eeliast, kes Baali preestrite tapmise puhul säilitanud täieliku vaimse rahu, kuigi ta „lihalikult“ paistnud maruvahasena (*quoniam carnalibus videbatur furibundus*)⁷⁴⁾. Müntzeri vastu Zwickaus avaldatud pilkelaul nimetab teda seetõttu verejanuliseks⁷⁵⁾ ja temasse sõbralikult suhtuv Johann Agricola laidab kirjas 1521. a. algupoolest tema suuri žeste ja torevõitu esinemisi⁷⁶⁾.

Uute veendumuste mõjul hakkas Müntzeri senine austus Lutheri vastu nüüd jahtuma. Õpetusele õndsakssaamisest ainult usu läbi seadis ta vastu oma õpetuse ristist. Jumala vaimust osasaamise eelduseks on selle järgi ristielamus, mis osaks langeb vaid äravalituile. Hirmus Jumala ees peab inimene temale pandud risti kandma kannatuse ja piinaga, kuni ta „murdub“, kaotades selle tagajärjel igasuguse huvi meelelise maailma ja selle lõbude vastu. Alles sellise vapustava elamuse järel saab äravalitu võimeliseks Püha vaimu vastu võtma ja täielikult uutele ülesannetele anduma. Õpetus ristielamusest esineb Müntzeril esmakordselt Egranuse vastu sihitud „propositsioones“, milles Müntzeri uued ideed veel on läbi põimitud ta seniste luterlikkude seisukohtadega⁷⁷⁾. Müntzeril tekkis Egranusega varsti tema uuesti kohaleasumise järel kaunis terav vahekord. Zwickau jõukamad elemendid, kelle lemmikuks oli aristokraatliku käitumisega Egranus, jälgisid üha kasvava rahutusega Müntzeri ja Storchi sekti (*Secta Storchitarum*) teravatoonilisi esinemisi ja salaviisilisi kooskäimisi (*conventicula*, nagu neid tol ajal kutsuti). Kui Müntzer avalikult kantslis julges Storchi seada preestreist kõrgemale, tekitas see Zwickau vaimulikkude keskel palju paksu verd. Pastor Hofer nimetas Müntzerit ja ta mõtteosalisi „*ketscherische*

⁷³⁾ Vrd. Seidemann, op. cit., lk. 62.

⁷⁴⁾ Briefwechsel, lk. 25, nr. 25. Vrd. Boehmer, op. cit., lk. 204—208.

⁷⁵⁾ „O Thoma dü blütt dürstiger man sich was für ein spiell Dü Richtest an.“ Vt. Seidemann, op. cit., lk. 108.

⁷⁶⁾ „Vehementer admiratus sum hanc tuam grandiloquentiam, qua caelum terrae miscere, aquam igni confundere molitus es... Aiebant te nihil spirare nisi cedes et sanguinem.“ Briefwechsel, lk. 21, nr. 21.

⁷⁷⁾ Vt. Seidemann, op. cit., lk. 115—116; Lohmann, op. cit., lk. 14—16. Need propositsioonid, mis Müntzer irooniliselt kuulutab oma vastasele Egranusele kuuluvaks, on pärit 1521. a. varakevadest.

schelck und besswichte“ ja isegi rahuarmastaja Egranus võttis kantslist Müntzeri vastu sõna. Müntzer vastas temale väga jämedalt, millele Egranus reageeris jahedalt ironilise rahu ja üleolekuga kirjas 16. veebruarist 1521. Ta palus Müntzerilt vabandust vahejuhtumi pärast ja töötas mitte tasuda kurja kurjaga ⁷⁸⁾. Kuid üldine meelteärevus ei vaibunud ja terve linn jagunes kaheks vaenlikuks laagriks, kes külvasid teineteist üle pilkelauludega ja vahetevahel pildusid vastastikku aknaid kividega puruks. Kui senine Müntzeri kindel toetaja bürgermeister dr. E. Studler (Stüler) suri, asendati ta Lutheri pooldaja H. Mühlpfordt'iga. Nüüd võttis raad tülika rahvaliidumise vastu valjud abinõud tarvitusele, lastes vangistada mõnikümmend ägedaimat Müntzeri mõttekaaslast. Müntzer, kes käsu oli saanud ilmuda ülekuulamisele, eelistas ööl vastu 16. aprilli 1521 Zwickaust põgeneda ⁷⁹⁾.

IV.

Zwickaust lahkumisega algavad Müntzeril jälle rahutud rännu ja ekslemise aastad. Kuid nüüd oli ta oma elule eesmärgi leidnud ja sellisele sisemisele kindlusele jõudnud, mida enam ükski asi ei suutnud kõigutada. Siitpeale oli ta vankumatult veendunud, et ta ristikannatamise ja Püha vaimu ilmutuse läbi on Jumala poolt kutsutud maailmale tõde ja õigust kuulutama. Ta uskus, et maailm varsti vastu läheb katastroofilistele sündmustele, et Antikristuse ajad juba saabunud, et varsti Kristuse valitsus algab ja senised türannid tõugatakse nende troonidelt ⁸⁰⁾. See usk andis talle jõudu terve maailma vastu oma missiooni teostada, kuigi ta oma rahutuil eksirännakuil mõni-

⁷⁸⁾ „Du host mir dass creucz langst gewünscht. Die weils kein ander geben wil, so gibe mir selbst, ich will ess gerne annemen und nicht boess mit boess bezalen... Wass ich bissher gethan habe, ist auss bruderliche meinung gescheen, off das ich unvorstendiger meinen bruder wolt vormanen. Die weil er dan aus dem geist selbst vorstandtz genugk hat, das ich nicht vormeinte, so hab ich geirrt, derhalben vorzeihe mirs und far hin und richt es aus noch deinem lust und gefallen, von mir bleibest du ungehindert... Dass ich teuczsch geschrieben hab, ist nicht an [= ohne] ursach gescheen, wan ich spuer, dass dein geist ein vorächter ist der kunst und aller schrift.“ Briefwechsel, lk. 20—21, nr. 20.

⁷⁹⁾ Vrd. Wappler, op. cit., lk. 13—17. Müntzeri põgenemisele reageeris vastav pilkelaul järgmiselt: „Meyster Thomas Hatt auch Recht vornommen Do sein Jünger zu gfenngniss sein kommen Hatt er gegeben Verschen geltt Bey Nacht vnd Nebell in das Feldtt.“ Vt. Seidemann, op. cit., lk. 109.

⁸⁰⁾ „Jam est tempus Antichristi, ut manifestissime patet Math. 24.“ Kirjast N. Hausmannile 15. VI 1521, Briefwechsel, lk. 26, nr. 25. „Das rechte regeren Christi mus volzogen werden nach aller entplossung der zyrd der werlt, dan kumpt der herre unde regert unde stösth dye tyrannen zu bodem.“ Kirjast Stolberg'i vendadele 18. VII 1523, ibid., lk. 44—45, nr. 41.

kord nii suurde viletsusse sattus, et abi saamiseks oli sunnitud tuttavalt toetust paluma. Otsides soodsat pinda oma ideede propageerimiseks püüdis Müntzer kõigepealt enda poole võita taboriite, kes olid omal ajal hussiitide võitlustes osutanud Müntzerile meelepärast karmi vaimu. Seetõttu suundus ta 1521. aasta sügisel kõigepealt „kalli ja püha võitleja“ Johann Hus'i kodumaale⁸¹⁾ ja alustas jutlustamist tõlgi abil Prahas. Kuid see omaaegne hussiitide ääs oli kaotanud endise usulise entusiasmi ega osutanud rikka kaubalinnana enam mingisugust kalduvust ebamaistele avantüüridele. Müntzer aga seletas prahalaste ükskõiksust tema leegitsevate üleskutsete vastu asjaoluga, et tõlgi abil peetavad jutlused ei võigi pääseda täies ulatuses mõjule, ja otsustas seetõttu koostada süstemaatilise kokkuvõtte oma õpetusest kolmes (tšehhi, saksa ja ladina) keeles.

Veel enne Prahasse saabumist oli ta mõned oma õpetused paberile pannud iseloomuliku allkirjaga: *Mariini* [s. t. Lutheri] *Nebenbuhler bei dem Herrn*. Prahas andis ta sellele visandile üksikasjalisema kuju ja kohandas selle eri variandid eri ühiskondlikkude kihtide vaatele ja maitsele. Ladinakeelne redaktsioon oli loomulikult määratud humanistliku hariduse saanud isikuile; selle toon on tõsine ja asjalik, stiil viimistletum ja sisu enam kokkusurutud kui teistes redaktsioonides, mis olid eeskätt määratud laiemale kihtidele. Vastavalt humanistlikele traditsioonidele lubatakse selles variandis neile, kes valmis Müntzerile järgnema, humanistide peamist ihalduseset — kuulsust⁸²⁾. Siin hoidutakse piinlikult kõigest sellest, mis võiks solvata haritud ja jõukaid rahvakihte; seetõttu puuduvad siin jämedad ütelled ja sentimentaalne nukrutsemine alamate kihtide vaimupimeduse üle⁸³⁾. Seevastu on saksa- ja tšehhikeelne redaktsioon sõnasutuselt jämedatoimelisem ja labasem, sisult laialivalguvam ja osutavad teadlikult esiletõstetud tundetooni ning autori kaasaelamist lihtrahva hädadega. Eriti teravasti taunib Müntzer vaimuliku seisuse rahaahnut ja madalat kõlblat taset: papid petvat vaest rahvast ja pilduvat neile piiblitekste ette, nagu koortele kooruke si visatakse; nad külvavat ta üle arusaamatu kirjatähga, nii et ükski vaestest inimestest ei saa olla kindel oma õndsakssaamisele; nad joovat ja prassivat päevad ja ööd ning taotlevat vaid oma tulude suurendamist

⁸¹⁾ „Zu Prage an der stadt des teurbaren unde heiligen kempers Johannis Hussen.“ Müntzeri Praha manifesti algussõnadest, *Briefwechsel*, lk. 143.

⁸²⁾ „Ego polliceor afferendam vobis tantam gloriam, quantam apud Romanos contraxistis ignominiam et invidiam.“ *Briefwechsel*, lk. 158.

⁸³⁾ Näit. on saksakeelse teksti sõnad: „Ach du rechte arme, erbermelich heufelein wie dorstig bistu noch den wort gots“ asendatud lausega: „Immo longo tempore universi homines esurierunt et sitiverunt fidei iustitiam.“ *Ibid.*, lk. 156.

jne.⁸⁴). Vaesuse probleemi ei käsita Müntzer siin veel sotsiaalsete vastuolude seisukohalt. Kuigi ta mõnevõrra mainib antagonismi rikkaste vaimulikkude ja nende poolt kurnatava rahvamassi vahel, mõistab ta vaesuse all peamiselt siiski vaimupimedust ja õige seisukoha puudumist usulistest küsimustes. Pealegi on vaesuse atribuudi rõhutatud esiletõstmine käesolevas eeskätt sobivaks agitatsiooniliseks võtteks⁸⁵).

Rahva vaimupimedus on Müntzeri arvates põhjustatud eeskätt vaimulikkude madalast tasemest. Müntzer väidab, et ta oma eluajal veel ühegi munga või preestri suust ei olevat kuulnud õiget selgitust usuküsimuste kohta. Maailm janunevat usutõe järele asjata: lapsed olevat nõudnud leiba (s. t. õiget Jumala sõna), ent keegi ei ole neile seda murdnud (s. t. keegi pole Jumala kartuse õiget mõtet neile seletanud)⁸⁶). Kristlik kirik olevat lausa mahakäinud; see tagurpidiminek olevat alanud varakult juba varsti apostlite aja järel⁸⁷). Kiriku rikke põhjust näeb Müntzer asjaolus, et rahvas ei ole ise kauema aja jooksul enam endale vaimulikke valinud. Seetõttu võõrdunud kirik rahvahulkadest ja kantsiilid tegelnud oma istungeil tõsiste küsimuste asemel vaid igasugu tühja-tähjaga — kellade helistamise, karika, lampide ja teiste selliste väikeste küsimustega, kuna õigele elavale Jumala sõnale ei olevat kunagi mõeldud⁸⁸). Vaimulikud ei

⁸⁴) „...Dye dem armen, armen volkleyn... unerfarnen texte der biblien vorgeworfen haben, wie man den hunden das brot pfelegt vor zu werfen... schuten... den buchstab und unerfaren glauben (der nicht einer laus wert ist) unter das rechte arme arme volk, do mit machen sie, das keiner seiner selen seligkeit gewiss ist... die nor fressen unde sauffen... tag unde nacht trachten, wie sye sich ernerren und vihel lehen krigen.“ Briefwechsel, lk. 146—147.

⁸⁵) Peene analüüsi Praha manifesti eri redaktsioonide sisuliste ja stilistiliste erinevuste kohta leiame Lohmannil, op. cit., lk. 19—22.

⁸⁶) „So hab iche alle meyne lebtag (got weysz, das ich nit lyge) von keynem munch adder pffaffen mugen vvorsthen die rechte ubungk des glaubens... Nuhen haet dye welt eyne langheceyt... unaussprechlich dye warheit begert am allerhostn: das do war ist worden der spruch Jeremie: dye kinder haben das brot gfordert, es ist abber nymts do gwest, ders yn hette gbrochen... Sye haben nyt erklert den rechten geyst der forch goets...“ Briefwechsel, lk. 140.

⁸⁷) „Ich habe mich bitterlich seher erbarmet, das dye Christliche kyrche also seher zurknurschet ist... Finde, das nach dem Tode der apostln schuler, dye unbefleckte junffrawliche kirche ist dorch den geystlichen ebruch czur hurn worden der glerthen halben dye do ummer wolln oben an sitzen, welchs dan Egesippus und nach ym Eusebius screybt am 4. buch am XXII capitel.“ Briefwechsel, lk. 149, 142.

⁸⁸) „Dann es ist nicht anderst gehandelt in den conciliis oder ratslegen den eytel kynderschwengk von glockenleuten, von kelch, kappen und lampen und locaten und messenern, vom rechten lebendigen wort gots ist keyn mal das maul aufgethan oder auch nicht gedacht.“ Briefwechsel, lk. 149, 142.

olevat kunagi vaevaks võtnud seda inimestele seletada: nad ei käitu nagu kana, kes hoolitsevalt oma poegi soendab, ega jaga neile kõigis äravalitud inimestes peituvat Jumala sõna südameisse, nagu ema oma lapsele piima annab, vaid nad arvavad küllalise olevat, kui nad seda, mis kirjutatud raamatuis, toorelt välja sülitavad, otsekui toonekured sülitavad konni oma poegadele pessa⁸⁹⁾.

Sellisele kirjatähe-kultusele ja usuelu välisvormide harrastamisele seab Müntzer vastu oma õpetuse elavast sisemisest sõnast, mille kaudu inimesed peavad uuesti sündima ja Jumala riigi väärilisteks muutuma. Jumala elav sõna, elav Kristus, Püha vaim (või kuidas Müntzer seda oma usundilise süsteemi põhimõistet eri kohtades ka ei kutsu) on tema arvates kättesaadav ainult äravalituile, ent selle omamine moodustab siiski õndsakssaamise paratamatu eeltingimuse. Ainult vaimu kaasabil suudab inimene vabaneda meelelistest kirgedest ja maiste pattude koormast; ainult vaimu poolt saadetavate sisemiste ilmutuste kaudu jõuab ta arusaamisele jumaliku tõe kohta ja omandab võime eraldada õigeid usutõdesid kuratlikest eksiõpetustest. Inimeste südamed on nagu paber või pärgament, millele Jumal kirjutab oma sõrmega oma vankumatu tahte ja igavese tarkuse⁹⁰⁾. See elav Jumala sõna aitab seletada ja tõestada surnuks kirjatäheks kivi-
nenud Püha kirja ja seisab tähtsaima usuallikana vääriliselt viimase kõrval⁹¹⁾. Müntzer kutsub kõiki inimesi üles kaasa aitama Jumala sõna kaitsemiseks; igauks õppigu elavat Jumala sõna Jumala enda suust, siis näeb ta ise päevselgelt, kuidas maailm on pappide poolt eksiteele viidud. Ta ise olevat valmis kirikuis ja kantsleis andma vastavaid seletusi. Ei suuda ta aga seda teha, siis olgu ta ajaliku ja igavese surma laps. Ta soovib, et kõik näeksid, kuivõrra meeleldi ja sõbralikult Jumal oma äravalitutelega kõneleb. Selle tõe võidule-aitamiseks olevat ta valmis ohverdama isegi oma elu⁹²⁾. Kuid ta on

⁸⁹⁾ „Meynen es sey gnuck, das es yn buchrn sey gscrybn unde sye es so roech mugen rauszer speyghen wye der stoerch dye frösze den iungen yns nest... Sye machen in den leuthen, Balams weyße, dye den armen buchstab ym maul haben unde das hercz ist wol uber hundred tausent meyen dar von“. Briefwechsel, lk. 141.

⁹⁰⁾ „Es muss ein ider mensche den heiligen [geist] zu sieben maln haben, anderst magk er widder horen noch vorstehn den lebendigen got... Abber sant Pawel screibt..., das dye herczen der menschen seyn das papyr adder pergemen, do got myt seynem finger seynen vnvorrucklichn willn unde ewyge weysheytt nit mit tinten inscreybt“. Briefwechsel, lk. 143, 140.

⁹¹⁾ „Dye rechte heilige schrift... dy eusserliche biblien recht bezeugt, und es ist auch kein gewisser gezeugnisse, das die biblie war macht, dan dye lebendige rede gots, do der vater den son anspricht im herzen des menschen“. Briefwechsel, lk. 145.

⁹²⁾ „Ruff ich eynen itlichen menschen an, das er do czu helffe, das gots wort mag vortediget werden... Yr fleiss sollet thun, das lebendige wort gots auss gots munde selbem solt studiren, durch welchs werdet

siiski täis optimistlikku lootust oma asja võidusse ja ennustab ülevail sõnul uue ajastu saabumist. Böömis tekkivat varsti uus apostlik kirik ja levivat siit kõikjale; nii saavat Böömi rahvas terve maailma peegliks. Kes aga neid manitsusi põlgab, see heidetavat türklaste kätte, kellele järgneb Kristuse vastand — Antikristus. Kuid varsti selle järel algavat äravalituile siin maapeal Kristuse rahuriik ⁹³⁾.

Selline on üldjoontes Müntzeri Praha manifesti sisu. See hoogus üleskutse moodustab ta usundilise maaõilmavaate süstemaatilise kokkuvõtte ja pakub mõnevõrra pidepunkte samuti ta kõlblate ja poliitiliste ideede selgitamiseks. Müntzeri elukäsituse põhiolemuseks ei ole mitte eemaldumine patusest maailmast ja enesevaatlusse süvenemine, nagu müstikuil, vaid selle maise maailma ümberkujundamisele suunatud aktiivne tahe. Jumala vaim ei üinuta temal inimest kvietistlikku kontemplatsiooni, vaid õhutab teda Kristuse sõdurina võitlema kõigi jumalavallatute vastu. Samuti kui Loyola oma „Vaimulikes harjutustes“ erilise hingeravi kaudu puhastunud isiksuse juhhib aktiivse võitlejana astuma Kristuse sõdurite ridadesse, nii alistab ka Müntzer oma äravalitute elu ja tegevuse mingile kõrgeimale tahtele ja saadab nad laia maailma kahjutuks tegema jumalatuud ja tasandama teed Kristuse tulekule. Teritatud sirbiga astub Müntzer ise nende võitlusjõukude etteotsa, et Jumala poolt temale pandud ülesannet täita ⁹⁴⁾.

Praha manifestis esineb Müntzer omapärase teoloogilise aatlejana, kes oli Saksa müstikuil, Joachim'ilt (Floris'est), Lutherilt ja Storchilt saadud usulised mõjustused liitnud üheks terviklikuks ja kooskõlaliseks süsteemiks. Oma hilisemais töis on Müntzer Praha

yhr selber sehen, horen, greifen, wie dye ganze welt durch dye touben pffaffen vorfurt ist. Ich will fertig seyn, das mich das volk in der kyrchen auf der kanzel frage, und ich eynem itzlichen gnug thun. Wann ich solche kunstreiche meysterschaft nicht beweysen kann, so will ich seyn ein kind des zeitlichen und ewigen todes... Sye mugen warhafftig erfahren, wye freuntlich got ach so hertzlich gerne mit allen seynen auserwelten redet. Das ich solche ler mochte an tagk brengen, byn ich willick umb gots willen meyn leben czu opfern“. Briefwechsel, lk. 142, 150.

⁹³⁾ „Got wirt wunderlich dinck tun myt seynem auserweleten sunderlich yn dussem lande. Wan hyr wirdt dye new kirche anghen, dusz folck wirdt eyn spygel der gantzen welt seyn... Wer da solche vormanunge wyrt vorachten, der ist itzund schon uberantwort in die hende des Turken, nach wilch wutende brunst wyrt der rechte personliche Entechrist regyren, das rechte kegenteyl Christi, der yhm korzen wyrt das reych dysser welt geben seinen auserwelten in secula seculorum“. Briefwechsel, lk. 142, 150.

⁹⁴⁾ „Oho, wie reif seint die faulen opfel!... Dye zeyt der ernde ist do, drum hat mich got selben, gemit [=gemietet] in seyn ernde. Ich habe meyne sichel scharf gemacht, denn meine gedanken seyn uff dye warheyt, unde meyne lippen, hant, haut, haer, seele, leip, leben vormaliediegen dye ungleubigen“. Briefwechsel, lk. 150 Vrd. P. Treiberg, Ignatius Loyola, lk. 144.

manifestis avaldatud seisukohti vaid üksikasjalisemalt edasi arendanud ja täiendanud. Müntzeri õpetus on nii oma põhi-ideedelt kui ka taktikalt ilmses vastuolus Lutheri poolt esindatud suunaga. Siiski ei ründa Müntzer siin veel Lutherit avalikult. Raske oleks aga nõustuda seisukohaga, et Müntzer antud momendil veel üldse teadlik ei olnud oma vastuoludest Lutheriga, nagu mõned uurijad on arvanud⁹⁵): mitte ilmaaegu ei kutsunud Müntzer end nüüd Martini (s. t. Lutheri) võistlejaks Issanda ees. Kuid taktikalistel kaalutlustel ei pidanud Müntzer sel korral kohaseks Lutheriga avalikku sulesõtta astuda. Ta lootis veel Lutherit ta pooldajatega veenmise teel oma poole tõmmata ja osutas kuni 1523. aastani Lutheri, Melancthon'i j. t. vastu väliselt suurt viisakust ning aupaklikkust, samuti kui ta Praha manifesti ladinakeelses redaktsioonis oli osanud haritud publikule kõnelda hoopis teissuguselt häälestatud keelt kui saksa- ja tšehhikeelses redaktsioonis. Sellest ei taha hästi aru saada need, kes kogu Müntzeri tegevust kipuvad hindama tema viimaste elukuude tegevuse alusel loodud kujutelma seisukohast ega näe seetõttu tema eelmistel eluaastail selgesti ilmnevaid võimeid inimestele kohaldumiseks ja küllaltki elastiliseks diplomaatiaks⁹⁶).

1. novembril 1521⁹⁷) laskis Müntzer oma üleskutse Prahaskiriku ustele üles lüüa. Nähtavasti ei olnud sel siiski muid suuremaid tagajärgi, kui et kohalikud võimud hakkasid valvsa silmaga jälgima võõrsilt ilmunud agitaatori tegevust ja saatsid ta jaanuari lõpul 1522 lihtsalt maalt välja. Kui palju Müntzeril oli õnnestunud enda õpetusele vahepeal pooldajaid hankida, selle kohta puuduvad kindlamad andmed, kuid eriti suur see arv vist küll ei olnud.

Sellega olid kokku varisenud lootused „apostliku kiriku“ rajamiseks Böömis ja Müntzeril tuli otsida uusi teid ning võimalusi oma ürituse jätkamiseks. Nüüd algas Müntzeri elus rahutu aasta, mil ta väsimatult ümber rännates otsis oma teotsemisele uut kindlamat tugipunkti. Wittenbergi usurahutustega 1521.—22. a. talvel oli alanud suureulatuseline usuline käärimine, mis ei tahtnud enam mahutada luterliku reformatsiooni raamesse. See näib Müntzerit kindlustanud olevat ta vaates, et ees seisavad erakordsed ajad, ja valmis-

⁹⁵) Vt. W. Metzger, Müntzeriana, Thüringisch-sächsische Zeitschrift für Geschichte und Kunst, XVI, 1927, lk. 62; K. Holl, Luther und die Schwärmer, Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte, I, Tübingen 1927, lk. 426. Nende seisukohti arvustab õieti A. Lohmann, op. cit., lk. 23.

⁹⁶) Näit. imestab E. Bloch selle üle, miks Praha manifesti ladinakeelne redaktsioon „mit dem deutschen Originaltext vielfältig, ja fast in jedem Satz mehr oder minder divergiert“. Op. cit., lk. 25. Ka selline hea Müntzeri tundja, nagu H. Boehmer, rõhutab liiga kategooriliselt Müntzeri eluvõõrsust ja oskamatusi inimestest aru saada ning neile kohalduda. Boehmer, op. cit., lk. 219 j.

⁹⁷) Mitte juba 26. mail, nagu väidab J. Zimmermann, op. cit., lk. 57. Vrd. Walter, op. cit., lk. 76—80.

olekus oma elu ohverdada oma ideede eest⁹⁸⁾). Oma rännakuil sat-
tus ta suuresse viletsusse, kuid kandis kõiki kannatusi kui oma loo-
mulikku risti lootusjulge ja rõõmsa meelega. Kirjas 19. märtsist 1523
seab ta oma kannatusriikka elu eeskujuks oma pooldajaile, keda ta
igapidi püüab kinnitada nende usus⁹⁹⁾).

Hankides omale pooldajaid vähemate vendade hulgast väsimatu
jutlustamise ja propaganda teel püüdis Müntzer samal ajal värvata
oma õpetusele ka juhtivamaid usu-uute tegelasi. Eriti suuri lootusi
pani ta Karlstadt'i võitmisele. Oli ju viimane 1521. a. jõuluajal Witten-
bergis julgete sammudega reformatsioonilist liikumist edasi viinud,
jagades kirikulistele armulaual ka viina, astudes abiellu ja viies läbi
piltide, altarite, paastu ning pihtimise keelu. Sellega rajas ta luterli-
liku reformatsiooni kõrval sellest mitmes suhtes radikaalsema ilmik-
kristluse suuna¹⁰⁰⁾. Samuti nagu Zwickau prohvetid ja Müntzer, asus
ka Karlstadt seisukohal, et usundiline uuestisünd peab toimuma puhas-
hingelise protsessi kujul ja mingeis müstilistes kategooriais. Boehmer
väidab isegi, nähtavasti siiski ilma küllalise aluseta, et Karlstadti
müstika põlvnevat otsejoones Müntzerilt¹⁰¹⁾. Siiski sisendasid Mün-
tzeri revolutsiooniline temperament ja tema paindumatu radikalism
Karlstadtisse ja tema pooldajaisse teatavat ettevaatlikkust. Üks
Karlstadti mõtteosaline, Lochau preester Franz Günther pakub, näit.,
kirjas 25. jaanuarist 1522 Müntzerile enda pool ulualust, kuid peab see-
juures tarvilikuks manitseda teda suuremale kainusele ja mõõduku-
sele¹⁰²⁾. Kui valitsusvõimud Lutheri soovil 1522. a. kevadel konfiskeeri-
sid ja hävitasid mõned Karlstadti trükivalmis kirjutised ja üldse hakkasid
tema tegevust tõkestama, astus viimane selle aasta lõpul siiski samme
lähemate sidemete sõlmimiseks Müntzeriga ja kutsus ta kirjaga 21. XII
1522 enda poole külla. Ent ka tema peab tarvilikuks soovitada Müntze-

⁹⁸⁾ Kirjas N. Hausmannile 15. VI 1521 väidab ta, et ta endale Böömis
olevat märtrisurma otsinud: „... me Bohemiam visitasse non ob gloriolam
meam... sed spe futurae necis meae“. *Briefwechsel*, lk. 26, nr. 25.

⁹⁹⁾ „Heyll unde dye gots bestendige ewyge barmhertzikeit sey mit
euch, meyn allerlybsten brudere. Ich bitte euch, das yr euch meyns vor-
treymbens nicht ergeren wollet, dan yn solcher anfechtunge wyrt der selen
abgrunt gereumeth, auff das er meher unde mer erleutert, erkant werde,
das unuberwintliche gezeugnuss des heyligen geysts zu schepffen. Es
kan nymant gots barmhertzikeit entfinden, er muss vorlassen seyn...
Darumb lasth meyn leyden eurs eyn ebenbylde seyn. Lasth alles unkraut
auffblosen, wye es wyl, es muss unter den dresflugel myt dem reynen
weysen [= Weizen]... Gegeben ym elende meyns vortreybens... Tomas
Munczer eyn williger botenleuffer gots“. *Briefwechsel*, lk. 40—41, nr. 38.

¹⁰⁰⁾ H. Barge, Andreas Bodenstein von Karlstad, I, Leipzig 1905,
lk. 349—398.

¹⁰¹⁾ Barge, op. cit., I, lk. 403 j.; Boehmer, op. cit., lk. 221 j.

¹⁰²⁾ „Ceterum vide lumen, quod in te est, ne sint tenebre. Varia varii
homines de te blaterant... Spero te probatum habere spiritum non sub
nomine fabulans, sed spiritu Christi vervens“. *Briefwechsel*, lk. 32, nr. 30.

rile mõõdukamat esinemist, laidab ta liigset tormakust ja Vana Testamendi prohvetite käitumise ilmaaegset matkimist¹⁰³). Ka ei kiida ta heaks, et Müntzer on arvanud täiuslikkuse saavutanud olevat juba maises elus¹⁰⁴). Siit on näha, et hoolimata teatavaist isiklikest sümpaatiast mõlema mehe vahel, nende õpetused ja suunad siiski osutusid tunduvalt erinevaiks. Seetõttu ei järgnenud nende kokkusaamisele, mis nähtavasti Wittenbergi lähedal aset leidis, mingit tihedamat koostööd. Nende kirjavahetus jätkus hiljemini, ent kaunis loiult, nagu näha Müntzeri kaebusest kirjas 29. VII 1523, et ta ei teadvat, kas Karlstadt elab või on ta surnud. Samas kirjas püüab Müntzer Karlstadti veenda oma prohvetivõimeis ja rõhutab, et ka Karlstadt saavat Jumala tahtmuse teostajaks¹⁰⁵). Veel 1524. aasta suvel, mil Müntzer oli asutanud Allstedt'is salaliidu, kutsus ta ka pastorina Orlamündes teotsevat Karlstadti sellega liituma. Kuid jällegi saab ta küll väliselt viisaka ja sõbraliku, kuid sisult täiesti äraütleva vastuse¹⁰⁶). Karlstadt ei soovinud kaasa minna Müntzeri radikalismiga, mis sel ajal hakkas juba seonduma revolutsioneerivate rahvamasside liikumisega, ja põhjustas oma keeldumisega Müntzerile suure pettumuse¹⁰⁷). Sama vähe oli Müntzeril edu Melanchton'i juures, kellele ta püüdis üliväga viisakas värbekirjas 27. märtsist 1522 oma uusi ideid propageerida¹⁰⁸).

V.

Müntzeri rännuaeg lõppes tema asumisega Allstedt'i, kus tal märtsis 1523 oli õnnestunud saada ajutise kirikuõpetaja koha Johannese kirikus. See oli väike Saksi linnakene, mille rahvastik koosnes mõnestsajast käsitöolisest ja põllutalupojast; ent selle läheduses asetseid Mansfeldi kaevandused oma kergesti süttiva mäetöölise-massiga. Kuni augustini 1524 kestnud Allstedti periood oli Müntzeri elus üks

¹⁰³) „Pax tibi a patre domini nostri Jesu Christi. Hanc tibi optare debeo, quando video te in maledictionem maledictionis Hieremie haud dissimilem incidisse, quam ideo non probo“. Briefwechsel, lk. 39, nr. 37.

¹⁰⁴) „In terra mortis degimus, proinde iusticia Christi non in nobis triumphat, donec vita carnis superest“. Ibid.

¹⁰⁵) „Nescio, an laycus vel sacerdos sis, mortuus vel vivens... Vult te dominus forsitan in procuratorem, ut luas, que commisisti in pompatico fastu Antichristi“. Briefwechsel, lk. 46, nr. 43.

¹⁰⁶) „Videntur enim mihi eiusmodi federa cum dei voluntate vehementer pugnare animosque timoris spiritu aspersos incredibili nocumento afficere... Optarem tibi tueque societati, ut temperavissetis vobis ab illiusmodi et litteris et conventiculis... Ego istam procaciam quam demiror quam abhorro atque palam fatebor nihil mihi vobiscum in tali conatu confederationeque commune futurum“. Briefwechsel, lk. 69, nr. 56.

¹⁰⁷) Barge, op. cit., lk. II, lk. 116 j. Ainult arvab Barge täiesti aluseta, et üheks lahkumineku põhjuseks olnud Müntzeri kommunism. Ibid., lk. 92.

¹⁰⁸) Briefwechsel, lk. 32—35, nr. 31.

tähtsamat: siin leidis ta võrdlemisi soodsa pinna oma mõningate ideede praktiliseks rakenduseks, siin koostas ta pea kõik oma teoloogilised tööd ja lendkirjad, siin soetas ta endale perekonna, abielludes endise nunna Ottilie von Gersen'iga¹⁰⁹). Allstedt oli liiga väike kohakene selleks, et Weimari valitsus oleks omistanud talle suuremat tähelepanu. Pealegi õnnestus Müntzeril oma mõjule alistada kuurvürst Friedrich Targa kohaliku esindaja, rahuliku ja sõbraliku iseloomuga lossiülema Hans (Johannes) Zeiss'i. Oma usulisest kirest hõõgivate jutlustega omandas ta peagi erakordse populaarsuse mitte ainult kohalikus rahvastikus, vaid isegi kaunis laialises ümbruskonnas kuni Halleni. See oli aeg, mil kõige lapsikumad apokalüptilised ennustused peatsest maailmahukust leidsid üle terve Saksamaa lihtsameliseid uskujaid ja mil paljud tõsiselt valmistusid vastu minema viimsele aegadele¹¹⁰). Eri rahvakihtide vaheline pinevus oli U. v. Sickingen'i poolt alustatud rüütlite mässuga arenenud otseseks kodusõjaks ja juba värises ühiskonna pind läheneva sotsiaalse revolutsiooni esimeste maa-aluste tõugete toimel¹¹¹). Neis ajaoludes leidis ka Müntzeri kiliastlik propaganda üha enam tähelepanelikke kuulajaid ja uskujaid ning tema eksalteeritud jutlused tõmbasid ikka suuri rahvamasse kokku.

Saanud endale väikese, kuid truu koguduse, hakkas Müntzer kõigepealt teostama mitmesuguseid ulatuslikke reforme kultuse ja liturgia alal. Juba Beutwitzis oli ta kaotanud oma poolehoiu katoliku jumalateenistuse vormide kohta¹¹²) Hiljemini näib ta liturgilistele küsimustele püsivalt mõelnud olevat, sest juba varsti Allstedti saabumise järel seadis ta siin sisse uuendatud jumalateenistuse korra¹¹³) ja avaldas kolm teost liturgiliste küsimuste üle¹¹⁴). Need teosed kindlustavad Müntzerile väljapaistva koha kirikukorra kujunemise ajaloos ja tunnistavad ta suurist teadmistest ning selgeist vaateist vastavate küsimuste alal. Seetõttu on nad avaldanud kestva mõju veel

¹⁰⁹) Vrd. Walter, op. cit., lk. 87 jj.; J. Zimmermann, op. cit., lk. 77 jj.

¹¹⁰) Fr. v. Bezold, Geschichte der deutschen Reformation, Berlin 1890, lk. 138 jj., 454 j.; J. Zimmermann, op. cit., lk. 88 jj.

¹¹¹) Vrd. G. Ritter, op. cit., lk. 41—47.

¹¹²) Vt. ta juba tsiteeritud kirja Franz Güntherile 1.11520, Briefwechsel, lk. 6.

¹¹³) K. Schulz, Thomas Müntzers liturgische Bestrebungen, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 47. köide, Gotha 1928, lk. 359 jj.

¹¹⁴) Neist ilmus esimene „Deutsch kirchen ampt...“ 1523. a. ja kaks järgmist, nimelt „Deutsch evangelisch messe“ ja „Ordnung und berechnung des teutschen ampts zu Alstadt durch Thomam Müntzer...“ 1524. a. (kaks esimest Allstedtis ja viimane Eilenburgis). Need tööd on uuesti äratrükitud E. Sehling'i poolt töös „Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts“, I, Leipzig 1902, ja katkenditena O. H. Brandt'i poolt, Schriften, lk. 113—122.

kausa Müntzeri langemise järel. Müntzer nõuab, et jumalateenistus peab olema selge ja rahvale arusaadav. Selleks tuleb teda pidada emakeeles, sest „Kristus, meie õnnistegija, on käskinud igale olendile jutlustada evangeeliumi ilma segi ajamata ja otsekohevalt, mitte ladina keeles ega mingite lisanditega, vaid niiviisi, nagu igaüks seda omas keeles kuulab või suudab kuulata“¹¹⁵). Teataval määral leiame Müntzeril isegi rahvusliku omapära ja kultuuri põhimõtte rõhutamist. Tuues rea näiteid peab ta täiesti loomulikuks, et rahvad, kes erinevad üksteisest oma kombeilt ja tabadelt, tarvitavad ka kiriklikel talitustel igaüks oma keelt¹¹⁶). Edasi nõuab Müntzer, et piiblitekste ei tule jumalateenistusel ette kanda katkendlikult, vaid et lühikeste perikoopide ja introitusvärsside asemel tuleb lugeda terveid peatükke¹¹⁷). Piibli lugemise nõue pole siiski vastuolus Müntzerile omase kirjatähe-vihkamisega, sest Piibli tekstides peituva õige mõtte seletamine on temal tähtsaks vahendiks sisemise Jumala sõna, s. t. nägemuste ja müstiliste elamuste ehtsuse ja jumaliku päritolu proovimisel¹¹⁸). Kogudusele omistab Müntzer jumalateenistuses rõhutatult aktiivse osa, et teda kasvatada vaimsele koostööle usuausjus: ta laseb teda lausuda psalme ja isegi palveid preestri eest¹¹⁹). Suurimat rõhku pani Müntzer loomulikult emakeelsele jutlusele, mis moodustas tema jumalateenistuses olulisema momendi.

¹¹⁵) Schriften, lk. 118 j.

¹¹⁶) „Die frummen gutherzigen Väter, die unser Land bekehrt haben, taten, was sie nach Gelegenheit der Leute wussten. Sie waren welsche und französische Mönche. Zur Besserung war ihre Ankunft zu dulden; denn es ist wohl leichtlich zu betrachten, dass sie lateinisch gesungen haben, darum dass die deutsche Sprache ganz und gar ungerüstet war und dass die Leute zur Einigkeit gehalten wurden; denn damals fiel ganz Asia ab. Dass aber solche Ankunft nicht gebessert hätte, wäre wohl ein wunderlich Spiel gewesen; denn aller vernünftiger Wandel der Menschen gedenkt sich von Tag zu Tag höher zu bessern, und Gott sollte so ohnmächtig sein, dass er sein Werk nicht sollte darüber höher bringen... Zuletzt soll sich niemand verwundern, dass wir zu Allstedt deutsche Mess halten... Ist auch nit allein der Brauch, andere Weise zu halten als die Römer. Weil auch die zu Mediolan in Lombardia gar eine andere Weise haben, besondere Zeremonien oder Gebärden, warum sollten wirs dann nit machen nach der Zeit Gelegenheit, weil wir zu Allstedt deutsche Leute sind und keine Walen? Die Crabaten sind Römer und halten Messe und alle Amt in ihrer Sprach. Die Armenier halten auf ihre Sprache, und es ist ein gross Volk... Item die Böhmen halten in ihrer Sprache Messe mit mancherlei Sitten. Item Mozaraber und die Reussen haben viel andere Gebärden und sind darum keine Teufel“. Schriften, lk. 121 j.

¹¹⁷) „Ist zu wissen, dass wir allzeit ein ganz Kapitel anstatt der Epistel und Evangelion lesen, auf dass die stückwerkische Weise damit verworfen werde und dass die heilige Schrift der Biblia dem Volke gemein werde“. Schriften, lk. 118.

¹¹⁸) Lohmann, op. cit., lk. 42 j.; Schulz, op. cit., lk. 397.

¹¹⁹) Schriften, lk. 118, 121; Lohmann, op. cit., lk. 43.

Luues esimesena puhasemakeelse liturgia osutas Müntzer samal ajal palju vähem tähelepanu jumalateenistuse välistele vormidele ja säilitas siin võrdlemisi ohtralt vanu katoliiklikke elemente. Selline konservatiivsus teistes suhetes äärmiselt radikaalsel reformaatoril on nii mõneski uurijas inestust äratanud¹²⁰⁾, ent on siiski kergesti seletatav. Juba Praha manifestis avaldas Müntzer, nagu nägime, oma ükskõikset suhtumist kellade helistamise, karika ja teiste selliste välisvormide vastu, mida ta nimetas tühjaks-tähjaks. Sama ükskõiksust näeme ka ta saksa-evangeelse missä kohta käiva töö sissejuhatuses, kus ta igauhele vabaduse jätab tema poolt avaldatud viies jumalateenistuse korras lühendusi või pikendusi ette võtta vastavalt antud olukorrale: „igauks võib juurde panna ja ära võtta seda, mis on seatud inimeste poolt, aga mitte seda, mis Jumal on seadnud ja käskinud“¹²¹⁾. Et Müntzeri õpetus asetaski esikohale sisemise elamuse, siis ei omanud kultuslikud toimingud tema süsteemis mingit olulist sakraalset väärtust, vaid tulid rakendusele ainuüksi sümboolsete võtetena, mis aitaksid lihtinimestele näitlikustada tõelist õndsakssaamise teed. Ja Müntzer omas küllaltki head massipsühholoogilist vaistu selleks, et aru saada rahvahulkade kiindumusest neisse, olemuselt tühistesse, ent oma vanuse tõttu armsaks saanud vormidesse. Seepärast pidas ta sel alal kohaseks toimida tagasihoidliku ja ettevaatliku mõdukusega, et mitte pahandada ja enneaegselt õigest usust eemale tõugata „vaest lihtinimest“¹²²⁾. Kirjas Friedrich Targale 4. X 1523 seletab ta, et kristlikku maailma võib päästa mõirgava lõukoera käest ainult sel juhul, kui puhast Jumala sõna kuulutatatakse avalikult terve maailma ees ja jumalateenistust korraldatakse rahvast kasvatades salmide ja kiidulauludega¹²³⁾. Seejuures ei tohi vaimulikud piirduda

¹²⁰⁾ Schulz leiab, et Müntzer on konservatiivsem kõigest reformatsiooni ajastu liturgikuist, op. cit., lk. 398. R. Herrmann tähendab, et vaevast saaks keegi Müntzeri „Deutsch-evangelische Messe“ lugemisel oletada selle autoris isikut, kes samal ajal asutas salaühingu revolutsiooniliste ideede propageerimiseks. „Thomas Münzers „Deutsch-evangelische Messe““, Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte in der Provinz Sachsen, IX, 1912, lk. 90.

¹²¹⁾ Schriften, lk. 115.

¹²²⁾ „Weil aber nun der arme gemeine Mann den Glauben auf eitel Larven gestellt hat, ja auf abgöttische Gebärde in den Kirchen mit Singen und Lesen und den päpstlichen Kramanzen [= Possen], ist billig und ziemlich..., dass man der Schwachen schonen soll“. Schriften, lk. 115. Vrd. Lohmann, op. cit., lk. 42 j.

¹²³⁾ „...dye christenheit aus dem munde des wutenden lewen nicht muge errettet werden, es sey dan, das man das lauthere reyn wort gottes erforer thue... und das man offliche handele dye biblisse warheit vor aller welt... Solch ampt in der kirchen zu treyben, do durch dye zeyt nicht vorgebens vorschwinde, sunder das volk zu erbauen mit pselmern und lobgesengen“. Briefwechsel, lk. 49, nr. 45.

ainult pühapäevaste jutlustega, vaid nad peavad rahvale sisendama usutõdesid igal vähegi sobival viisil¹²⁴).

Allstedtis leidis Müntzer mahti ka oma teoloogilisi ideid üksikasjalisemalt välja arendada, kõigepealt 1524. a. alul ilmunud töös „Von dem getichten [= gedichteten] glauben“. Ta nõuab siin „magusa Kristuse“ asendamist „kibeda Kristusega“ ja tingimatut andumist viimasele¹²⁵). Seda suudab inimene teha alles sügavate sisemiste vapustuste ja hingeliste heitluste järel¹²⁶). Ta peab kõigepealt teravasti tundma oma mahajäetust ja vaimset armetust; ta peab Jumala poolt temale pandud risti meelsasti ja rõõmuga kandma, kuni Püha vaimu osadusse pääsemine talle avab silmad jumaliku-tõe kohta¹²⁷). Teoses „Protestation odder empietung Tome Müntzers... seine lehre betreffende“ (koostatud vist 1524. a. alul, ilmunud selle aasta kevadel) käsitleb Müntzer üksikasjalisemalt ristimise küsimust. Vastandina hilisemaile anabaptistidele ei omista ta ristimisele üldse erilist tähtsat osa inimese õndsakssaamise protsessis ega pea seda paratamatult vajalikuks eeltingimuseks äravalitute hulka kuulumisel. Pühast kirjast ei olevat näha, et Kristus lapsi oleks ristinud, ega leiduvat seal üldse vastavaid nõudeid¹²⁸). Apostlite ja nende õpilaste ajal olevat valvsalt silmas peetud, et kuri vaenlane, see kõigi vagade vastane, ei saaks nisu segada umbrohuga, ja seepärast võetud ainult täiskasvanuid kauase õpetamise järel koguduse liikmeiks vastu: neil ajal puudunud veel selline ebausku, mis usaldab rohkem püha märki kui

¹²⁴) „Aber da müssen die zarten Pfaffen dem armen Volke zugute ihre Köpfe nicht sparen oder müssen ihres Pfaffenhandwerks abgehn. Sollten sie also faulzen und allein am Sonntag eine Predigt tun und die ganze Woche über Junker sein? Nicht, nicht also! Ich weiss aber wohl, wie sie werden die Nase davor rümpfen und einen Spott draus haben. So ist dennoch wahr. Sie sollen keine Entschuldigung darin haben“. Schriften, lk. 116.

¹²⁵) „Die Schaf werden durch böse Weide vergiftet, aber durch das Salz gespeiset. Dass man einen süßen Christum der fleischlichen Welt predigt, ist das höchste Gift, das von Anbeginne den Schäfflein Christi gegeben ist... Man soll... keinen andern Grund des Glaubens denn den ganzen Christum und nicht den halben haben. Wer den bitteren Christum nicht will haben, wird sich am Honig tolfressen... Denn wer mit Christo nicht stirbet, kann nicht mit ihm auferstehen“. Schriften, lk. 129.

¹²⁶) „Darum müssen die Leute in die allerhöchste Unwissenheit und Verwunderung gebracht werden, sollen sie ihren gedichteten Glauben anders los werden und mit dem rechtschaffenen Glauben recht unterrichtet werden“. Schriften, lk. 128.

¹²⁷) Schriften, lk. 128, 130. „Es muss die Hölle erst erlitten werden, soll man sich anders hüten vor der Hinterlist der schlingenden Pforte“. Ibid., lk. 131.

¹²⁸) „Ich bitte alle Buchstabengelehrten, dass sie mir anzeigen, wo es in dem heiligen Buchstaben steht, dass ein einziges unmündiges Kindlein getauft sei von Christo und seinen Boten oder verordnet sei, unsre Kinder also wie jetzund zu taufen“. Schriften, lk. 134.

sisemist olemust¹²⁹). Tähtsamaks välise ristimiskombe täitmisest peab Müntzer nn. sisemist ristimist, s. t. inimese vaimset uuestisündi ja pöördumist ristielamuse kaudu. Seevastu eitab ta kategooriliselt õpetust õndsakssaamisest ainult usu läbi, ilma et ta Lutherit siiski nimeliselt mainiks¹³⁰). Veel 9. VII 1523 saadetud viisakas kirjas oli Müntzer katsunud Lutherit enda suhtes heatahtlikkusele mõjustada, võib-olla teda isegi enda ideedele võita. Kirjeldades oma usundilisi vaateid püüab ta eriti näidata, et Jumal võib end nüüdisajalgi ilmutada unenägudes ja nägemustes, kuigi ta möönab, et mitte kõik unenäod pole Jumalast, vaid ainult need, mida võimalik tõeks tunnistada Püha kirja abil¹³¹). Kuid Luther ei lasknud end mõjustada, vaid isegi hoiatas Zeiss'i Müntzeri kahtlase „vaimu“ eest. Alles selle järel astus Müntzer, kes sisemiselt oli juba ammu Lutherist eemaldunud, ka avalikult tema vastaste ridadesse.

Kuni selle ajani oli Müntzer üldse lootnud oma üritust teostada poolehoidjate värbamisega jutlustamise ja rahuliku propaganda teel. Kuid alates 1523. a. sügisest hakkas ta kalduma radikaalsemale väljastumisele. Kui krahv Ernst v. Mansfeld oma alamaile ära keelas tema missat külastada, ründas ta seda valitsevat isikut erakordse ägeduse, kirglikkuse ja julgusega. 22. IX 1523 temale kirjutatud kirjas rõhutas Müntzer, et ta õige asja eest väljas on ja tervet maailma ei karda; kui krahv oma keeldu tagasi ei võta, siis „*wil ich hundert mahel iausent erger mit euch umbgehen dan der Luther mit dem babst,*“ sest „*ich bin eyn knecht gottis gleych so wol wye ir*“¹³²). Kirjas kuurvürst Friedrich Targale 4. X 1523 kaebas Müntzer Mansfeldi krahvi jultunud käitumise üle ja tähendas ähvardavalt, et vagad ei tarvitse vürste karta: kui aeg kätte jõuab, siis võetavat neilt

¹²⁹) Ibid.

¹³⁰) „Die rechte Taufe ist nicht verstanden. Darum ist der Eingang zur Christenheit zum viehischen Affenspiel worden... Des Ziels wird weit gefehlt, so man predigt, der Glaub müsse uns rechtfertig machen und nicht die Werk. Ist eine unbescheidene Rede... Hiergegen sind nun etliche redliche Leute, die ihr Gewissen mit solchem leichten Geplauder nicht lassen sättigen. Erkennen und erfinden wahrhaftig, dass der Weg zum Himmel muss gar ein enger Weg sein... Die sich... durch den gedichteten Glauben und durch die äusserlichen Werk durchfressen... die sehen, dass das Wort, daran der rechte Glaube gehängt, nicht hunderttausende Meilen von ihnen ist, sondern sie sehen, wie es quillt aus dem Abgrunde des Herzens, werden gewahr, wie es abgeht vom lebendigen Gotte“. Schriften, lk. 135, 140, 141.

¹³¹) „Ego non suscipio vel extases vel visiones, nisi deus me coegerit, immo susceptas non credo, nisi videro opus... Nihil nisi quod scripturarum habent testimonia, suscipi apud me potest“. Briefwechsel, lk. 43, nr. 40.

¹³²) Briefwechsel, lk. 47 j., nr. 44. Kirjal leidub allkiri: „Thomass Muntzer, eyn verstorer der unglaubigen“.

mõök ja antavat usklikule rahvale, kes hävitab jumalatud¹³³). Neis kirjes avaldub esmakordselt Müntzeri kavatsus alustada rahvahulkade abil hävitussõda Jumala riigi vaenlaste vastu. Zeiss'i kaasabil õnnestus siiski likvideerida see vahejuhtum rahulikul teel.

Müntzer jätkas nüüd jutlustamist üha suureneva eduga ja asutas 1524. a. kevadel, joochnustatud oma tõusvast mõjust rahvamassidele, salaliidu, millesse peale Allstedti elanikkude astus suurel arvul liikmeid ka väljast poolt, ms. ligi pooltuhat Mansfeldi mäetöölisi. Liit pidi Müntzeri kavatsuse järgi moodustama äravalitute ühingu ja taotlema esijoonel usulisi eesmärke. Sotsiaalsed nõuded ei etendanud siin veel mingit osa: Müntzer rõhutas kindlal sõnal, et igauks peab oma maisi kohustusi endiselt täies ulatuses täitma¹³⁴). Suvel 1524 tekkis tal isegi idee Saksi valitsejad, kuurvürst Friedrich Targa ja hertsog Johanni oma liitu tõmmata. See kavatsus ei tundunud tolle aja segastes oludes, mil üldine meelteäärimine oli vapustanud senise ühiskonna ja vaimse kultuuri traditsioonilised alused, niivõrra fantastiline olevat, nagu mõned autorid kalduvad arvama¹³⁵). Kõigi andmete järgi ei olnud Saksi kuurvürst hoolimata oma heatahtlikkusest Wittenbergi reformaatori vastu kaugeltki veel veendunud luterlane: ta polnud kordagi elus Lutheriga isiklikult kõnelenud, pidas hardalt kinni mitmeist katoliiklikest kombeist ja oli säilitanud teataval määral iseseisva positsiooni ägedate usuliste vastuolude keerises¹³⁶). Miks ei tohtinud siis Müntzer loota teda oma võimsa kõneosavusega oma üritusele võita? Kui Saksi vürstid külastasid 13. juulil 1524 Allstedti, pidas Müntzer neile Allstedti lossis jutluse Taanieli raamatust võetud tekstile ja pakkus neile endaga liitu.

See ainus Müntzerist säilinud jutlus — Müntzer avaldas ta varsti trükkis pealkirjaga „Auslegung des andern unterschieds Danielis, des propheten...“ — on üles ehitatud suure selguse ja loogilise jõuga. Müntzer nõuab siin, et vürstid toetaksid täiel määral äravalitute

¹³³) „Die fursten seyn den frummen nicht erschrecklich. Und wen sich das wirt vorwenden, so wirt das swert yhn genommen werden und wirt dem ynbrunstigen volke gegeben werden zum untergange der gotlosen... Tomas Munczer von Stolberg eyn knecht gots“. Briefwechsel, lk. 50, nr. 45.

¹³⁴) „Es muss eyn beschydner bund gemacht werden yn solcher gestalt, dass sich der gemeine man mit frummen amptleuten vorbinde alleyne umbs evangelion willen... Auch muste das sunderlich der fronden halben ym bunde hoch vorfasset werden, dass dye bundgenossen nit dorfen denken, das sye durch das solten gefreyet werden, yren tyrannen nichts zu geben, sundern sollen sich halten, wye der son gottis mit Petro than hat, Matth. am 17., auf das etliche bose Menschen nit dorfen gedenken, das wyr uns umb der creaturn willen zu behalten verbunden hetten“. Müntzeri kirjast Zeissile 25. VII 1524, Briefwechsel, lk. 76, nr. 59.

¹³⁵) Näit. Boehmer, op. cit., lk. 220.

¹³⁶) Vrd. G. Ritter, op. cit., lk. 62 j.

võitlust jumalatute vastu ja aitaksid kaasa õige usu levitamisele. Jumalatuil, kes õigete ja vagade toiminguid takistavad, pole üldse õigust elada ja vürstide kohuseks on nad hävitada. Et seda ülesannet õieti täita, peavad vürstid tundma õiget Jumala tahet, mis avaldub ilmutustes. Ilmutuste tõlgendajana kasustagu nad mõnd vaimulikku — uut Taanieli, kes oleks nende õukonnas juhtivaks nõuandjaks vaimlikes asjus¹³⁷). Loomulikult lootis ta ise saada selleks Taanieliks, et riigivõimu kaasabil oma kaugeulatuselisi plaane teostama hakata. Kui aga vürstid, kes ise oma loidusega süüdi kirikuelu languses, ei soovi jumalatute hävitamist enda ülesandeks teha, siis võetakse neilt nende mõök¹³⁸). Nii ähvardas Müntzer vürste otsese mässuga, kui need tema ilmutususe eest ei taha riiklikkude võimuvahenditega võitlusele astuda. Kuid vürstlikud kuulajad ei osutanud Müntzeri püüete kohta mingit arusaamist ega tundnud hirmu tema ähvardava ultimaativse tooni ees — nad nähtavasti ei võtnud üliagarat vaimulikku üldse kuigi tõsiselt! Luther aga reageeris Müntzeri väljaastumisele lendkirjaga „Eyn brieff an die Fürsten zu Sachsen von dem auffruischen geyst“, milles ta juhtis Saksi vürstide tähelepanu Müntzeri hädaohtlikule tegevusele ja andis neile nõu seda tõkestada riiklikkude võimuvahendite abil¹³⁹). Pooldades usuküsimustes võitlust ainult sõnadega, soovitas ta otsekohe maalt välja saata need, kes sel alal füüsilist jõudu hakkavad tarvitama¹⁴⁰). Nüüd võetigi Müntzeri suhtes valjemad abinõud tarvitusele: ta kuulati Weimaris üle, ta salaliit hajutati ja ta teoste trükkija saadeti Allstedtist välja. Kartes pahimat põgenes Müntzer õöl vastu 8. augusti 1524 Allstedtist.

Alles nüüd, mil rahulikule propagandale ja valitsusvõimude toetusele pandud lootused olid osutunud petlikeks, ärkab Müntzeris see hoolimatult järjekindel usulissotsiaalne agitaator, millisena me teda tunneme tema viimastel elukuudel ja millisena ta kuju on ajalookirjanduses seni domineerinud. Seda perioodi Müntzeri elus on alates W. Zimmermannist palju kordi küllalise üksikasjalisusega käsitel-

¹³⁷) „Drum muss ein neuer Daniel aufstehen und euch eure Offenbarung auslegen, und derselbe muss vorn... an der Spitze gehen, Er muss den Zorn der Fürsten und des ergrimten Volkes versöhnen“. Schriften, lk. 159.

¹³⁸) „Also nöttlich ist auch das Schwert, die Gottlosen zu vertilgen... Dass aber dasselbe nun redlicherweise und füglich geschehe, so sollen das unsre teuren Väter, die Fürsten, tun, die Christum mit uns bekennen. Wo sie aber das nicht tun, so wird ihnen das Schwert genommen werden“. Schriften, lk. 161.

¹³⁹) Luther manitses „hyrynnen eyn ernstlich eynsehen zu haben und aus schuld und pflicht ordentlicher gewallt solchen unfug zu weren und den auffruhr zuverkomen“. M. Luthers Werke, Weimari väljaanne, XV, lk. 213.

¹⁴⁰) Ibid., lk. 219.

dud¹⁴¹⁾. Seetõttu ei tarvitse meil käesolevas lähemalt vaadelda Müntzeri tegevust Mühlhausenis ja tema osavõttu Suurest talupoegade sõjast. Rõhutagem vaid, et Müntzer laiade rahvamasside sotsiaalsete ja poliitiliste nõuete eestvõitlejana sattus mitmeti vastuollu oma senise elukäsituse ja oma põhilisemate püüetega. Müntzeri vaimse arengu ja ta varasema tegevuse jälgimise põhjal võisime temas konstateerida tugevat usundiliste huvide primaati. Müntzer oli kõigepealt omapärane usundiline juurdleja ja otsija, üks XVI sajandi kohkumatult julgeid „vaimseid konkistadoore“¹⁴²⁾, kes oma järskude probleemi-seadlustega avaldas Saksa reformatsiooni usundiliste ideede arengule sügavat mõju, saades lähtepunktiks anabaptistlikule ja müstilisspirituaal-likule suunale. Mitte asjatult ei pea Boehmer teda Lutheri kõrval oma aja kõige omapärasemaks ja mõjurikkamaks usundiliseks aat-lejaks¹⁴³⁾. Ent Müntzeri peaidee — risti-lamuse ja sisemise sõna kaudu jumalariigile valmistumise — seisukohalt osutus ilmselt põhjendama-tuks nõuda inimeste sotsiaalse seisundi parandamist ja nende maiste hädade leevendamist: olid ju nendega seotud kannatused inimesele pandud „risti“ paratamatult vajalikeks elementideks¹⁴⁴⁾. Otsides oma usundiliste ideede teostamisele kohast ühiskondlikku baasi viskus Müntzer oma elu lõpukuudel siiski sellesse sotsiaalse põhilaadiga lii-kumisse, mis oli vallandunud Saksa talupoegade ja linnakehvikute keskel.

Osavõtt sellest liikumisest sobis küll Müntzeri erksale õiglus-tundele ja kirglikule temperamendile, kuid ei olnud milgi määral tema ideelise arengu loogiline ja paratamatu tulemus. Ta sotsiaalne radi-kalism oli vaid väliselt seotud temale iseloomuliku usundilise radika-lismiga ja põhjustas ta aatlemises teatava ebakõla ning konflikti. See ilmneb kujukalt ühes tema viimaseist töist „Ausgetrückte emp-lössung des falschen glaubens der ungetreuen welt...“, mis ilmus 1524. a. lõpul Nürnbergis. Siin ennustab Müntzer selle maailma võim-sate ja vägevate troonilt tõukamist: valitsejad tulevad kõrvaldada, sest nad takistavad õigete usutõdede võidulepääsu ja rõhuvad armu-

¹⁴¹⁾ Uuemaist käsitlusist mainiksin Merx'i ja Walter'i omi, eriti aga vastavaid osi G. Franz'i kapitaalses teoses „Der deutsche Bauernkrieg“, München ja Berliin 1933.

¹⁴²⁾ Nii iseloomustab Stefan Zweig XVI sajandi suuri usu-uut-jaid. Vt. tema „Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam“, Viin 1935, lk. 31.

¹⁴³⁾ Boehmer, op. cit., lk. 216, 221 j. Seda arvamust kinnitavad ka Lohmann'i, Holl'i jt. uurimused ja samuti Müntzeri enda kirjavahetus ning teosed, millele meie käsitlus on peamiselt rajatud.

¹⁴⁴⁾ „Da peinigt mich Gott mit meinem Gewissen, mit Unglauben, Ver-zweiflung und seiner Lästerung. Von aussen werde ich überfallen mit Krankheit, Armut, Jammer und aller Not von bösen Leuten“. Schriften, lk. 142.

tult vaest rahvast¹⁴⁵). Üldiselt osutub aga Müntzeri sotsiaalne kriitika õieti üldsõnaliseks ja pinnapealseks, isegi näit. võrreldes Storchi omaga¹⁴⁶). Ka Müntzeri positiivsed sotsiaalsed ideed on kaunis ebamäärased, millest nähtub, et ta nende küsimuste vastu ei tunnud kehtvat ja elavat huvi. Ta väide tortuuril antud „Tunnistuses“, et ta olevat pooldanud sellist korda, mil *omnia sunt communia*¹⁴⁷) ei saa tõelise allikana arvesse tulla, sest see ei leia kinnitust ühegi teise allika poolt; pealegi on see vastuolus ühe teise kohaga samast „Tunnistusest“, mille järgi ta olevat avaldanud soovü, „*das dye fursten mit 8, eyn grave mit 4 und eyn edel man mit 2 pferden reyten sol*“¹⁴⁸). Müntzeril võisid teatavad kommunistlikud noodid esineda vaid niivõrra, kui võrra need moodustasid tolle radikaalse, revolutsiooniliselt kääriva ajastu ühisvara; mingeid omapäraseid vaateid neis küsimusis ta ei näi omavat.

Müntzeri elutraagika seisab selles, et tal hoolimata rahutuist otsinguist ei õnnestunud leida sellist, küllaltki tugevat sotsiaalset kihti, kes oleks ilma mingite reservatsiooneta omaks võtnud tema usundilised püüded ja asunud tema teoloogiliste tõekspidamiste alusele. Ta ideed olid säärasead, et need olid võimelised enda ümber koondama vaid väikesearvulise, ühemõttelistest isikuist koosneva valimiku. Kuid Müntzer ei suutnud maailmast eralduda, vaid igatses kirglikult maailma ümber luua oma tõekspidamiste järele. Seetõttu liitus ta toleaege suurima revolutsioonilise reaaljõuga — mässuliste kehvikutega, kes vaid hetkeks võisid vaimustuda tema kõrgepingeliste jutluste mõjul, kuid ei moodustanud mingist taboriitlikust või independentlikust usundilisest innustusest kantud ühemõttelist tervikut ega jaganud kaugeltki tema ideid kannatuste ja risti tähtsuse kohta. Tuues sellisele kärsitule taktikale ohvriks oma usundiliste veendumuste tuumiku ja seondudes heterogeensete talupojamasside maiste püüdlustega hukkus see energiline ja väkumatult siiras vaimne konkistadoor lahendatamatute traagiliste vastuolude keerises.

(Lõpp.)

P. Treiberg.

¹⁴⁵) „Ihr Herz ist eitel, und darum müssen die gewaltigen, eigensinnigen, ungläubigen Menschen vom Stuhl gestossen werden, darum dass sie den heiligen wahrhaftigen Christenglauben in sich und in der ganzen Welt verhindern... Denn sie haben ihr Leben zugebracht mit tierischen Fressen und Saufen... haben ihr Lebenlang keinen bösen Tag gehabt, wollen und gedenken auch keinen anzunehmen um der Wahrheit willen, einen Heller von ihren Zinsen nachzulassen“. Schriften, lk. 170 j., 178. Vrd. Lohmann, op. cit., lk. 60 j.

¹⁴⁶) Vrd. Schriften, lk. 53—59, kus esitatud näide Storchi sotsiaalsete ideede kohta.

¹⁴⁷) Briefwechsel, lk. 165.

¹⁴⁸) Ibid., lk. 162.

Talurahva rahutused Kuusalus a. 1858.

Talurahva majandusliku olukorra parandamiseks mõeldud seaduse väljakuulutamine 1858. aastal tekitas teatavasti Eestimaal ülekubermangulisi rahutusi, mis paisusid kohati veriseks vastuhakkamiseks sõjavägedele. Esimese põhjuse ärevuseks andis kauaoodatud seaduse sekeldustega seotud väljakuulutamine ja seaduse segane ning arusaadamatu maksmapaneku kord. Samuti ei täitnud uus seadus ka sisuliselt pea mingil määral neid lootusi, mille rahuldamist oli oodatud seaduse valmistamiseks kulunud aastail. Neist ja mitmeist kohaliku iseloomuga motiivist kasvas välja üldine pettumus ja põhjustas teoorjuse raskusis elavas Eestimaa talupojas veendumuse, et uus seadus on mõisnikkude poolt võltsitud talurahva kahjuks. Mõistmata seaduse järk-järgulist maksmapaneku korda hakkasid talupojad nõudma neile lubatud väheste kergenduste viibimata läbiviimist. Nimelt sooviti pea üldiselt esijoones teoorjuse, eriti abiteo vähendamist uues seaduses ettenähtud normideni. Kuna mõisnikkude enamik ei avaldanud mingisugust järeleandmist (kuigi üksikute soostumine rahva nõudeid näis õigustavat) ja neisse umbusklikult suhtuv talurahvas pidas oma nõudeid seaduspäraseiks ega soovinud neist taganeda, tekkis Eestimaal terves reas mõisus töötõrkumisi ja vastuhakkamisi võimudele, mis üldiselt on tuntud „Mahtra rahutuste (sõja)“ nime all, sest et Mahtra sündmused teiste hulgas kõige teravamana kuju omandasid¹⁾.

Kuna Mahtra ja Anija rahutuste sündmustik kirjanduse ja traditsiooni kaudu on kaunis tuntud, siis toleaeagsete sündmuste jälgimine mujal pakub küllalt palju uudset ja huvitavat²⁾. Rahutused üksikuis mõisus ja kihelkonnis arenesid 1858. aastal enamasti võrdlemisi iseseisvalt, omades selgeilmelise lokaalse värvingu. Ka siinkohal vaadeldavaks valitud Kuusalu kihelkonnas asuvas Kolga mõisas asetleidnud käärimises esineb mitmeid omapäraseid jooni, kuigi sündmused ise ei paisunud väga laiaulatuslikuks³⁾.

¹⁾ Kruus, H., Eesti ajalugu kõige uuemal ajal, I; Tartu 1927, lk. 128—134.

²⁾ Mahtra ja Anija sündmusi käsitleb Ed. Wilde oma romaanides „Mahtra sõda“ ja „Kui Anija mehed käisid Tallinnas“ ajaloolises osas võrdlemisi tõetruult. Rahutusi kogu ulatuses kirjeldab J. Reinthal, Mahtra sõda. Talurahva rahutused Põhja-Eestis teise maareformi teostamise puhul; Tallinn 1923. Siingi on pearõhk asetatud Mahtra sündmusile, mida püütakse valgustada üksikasjaliselt, kuna muudest aladest on üle mindud üsna pealiskaudselt. Töö on kaunis ebateaduslik ja ebakriitiline, sisaldas rohkesti eksimusi ning ebatäpsusi.

³⁾ Kuusalu sündmusi mainib oma töös Reinthal, J., op. cit., lk. 85, 147; Mikk Kivi osast rahutustis on rääkinud Ak. Ajaloo-Seltsis M. J. Eisen; vt. lühike referaat kõnest — Ajalooline Ajakiri IV (1925), lk. 66.

Stenbockide suguvõsale kuuluv Kõlga vald jagunes oma elanikkonnalt ja maa-alalt kaheks erisuguseks osaks, maa- ja rannavallaks. Maavalla talupojad olid tavalised põllupidajad, kuna mere ääres kahel poolsaarel asuvad randlased teotsesid peamiselt kalapüüügiga. Valda (kus elanikke tol korral oli umbes 1300 hinge) peeti üheks jõukamaks kubermangus ja siinseid randlasi nimetab kuberner iseteadvaiks, julgeteks ja süneteks meesteks⁴⁾. Kõlga majoraatmõisa rentnikuks oli 1858. aastal parun Fersen, kellega, nagu võib järeldada kaebusest kubernerile, talupoegade vahel ei olnud kuigi sõbralik, sest Fersen oli nähtavasti märksa valjem mees kui Stenbockid, kes on üldiselt tuntud heasüdamlisina ja talurahvasõbralikena⁵⁾.

Talurahvaseaduse väljakuulutamise järgi on Kuusalus esialgu valitsemiseks täielik rahu, sest talupojad ei ole uuel seaduselt lootnud mingisuguseid erilisi kergendusi. Enam-vähem rahulik oli juuni kuuni olukord kogu Ida-Harjumaal, kuigi huvi teisel aset leidnud väljaastumiste vastu oli olemas ja rahvas sümptatiseeris Mahtra asjale. Liikus juttu, et sõjaväed on maale toodud mõisnikkude poolt keisri teadmata ja räägiti üldiselt mässu võimalusist. Kuuldused rahutusest teistes mõisus ja Tallinna kaudu levitatavad jutud nakatasid ärevuse Kuusalusse. Hakati võrdlema oma olusid Soome omadega, kus elu olevat märksa kergem, ja juuli alul selgub Kõlga talupoegade soov kuidagi saavutada oma majandusliku olukorra parandust. 7. juulil 1858 ilmuvad Kõlga valla peremehed kogukonnokohtusse ja nõuavad oma koormiste ja teoorjuse vähendamist⁶⁾. Asi läheb esialgseks uurimiseks kihelkonnakohtunik Wilkeni kätte, mil puhul avaldub taluraha hulgas valitsev ärevus. Talupojad olevat tulnud asja arutamisele suures erutatud jõugus, kelle hulgas väga raske olnud korda luua. Neil lasti külakondade kaupa valida saadikud, kes siis kordamööda pidid esitama oma kaebused. Sel viisil kuulati üle Kahala, Uuri, Sigula ja Hirmlil külade esindajad, mille järgi vastuseletusega pidi esinema Kõlga mõisa rentnik parun Fersen, alates Kahala talupoegade kaebusega. Tema seletus nähtavasti talumehi ei rahuldanud, sest vaevalt oli mõisnik alanud, kui Kahala saadik Tõnu Ital hüüdnud väljakutsuvalt ja kärarikkalt: „sest kohhust ei tule välja ühti“ ja lahkunud demonstratiivselt kohtupidamise ruumist. Temale järgnenud mõne hetke pärast Vaga Aabram. Kihelkonnakohtunik pidas meeste meelevalduslikku äraminekut asja arutuselt lubamatuks ja oma autoriteedile haavavaks ja saatis neile talitaja järgi, kel alles tüki aja pärast

⁴⁾ BKKA, tal. os., tmk. nr. 209 (a. 1858); Eestimaa kuberner siseministritele (äarakiri) 26. VI 58, nr. 5368.

⁵⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 525 (1858); Eestimaa kuberner Kuusalu ja Jõelehtme kihelkonnakohtunikule 16. VII 58, nr. 5163; EKIA, Rebane, L., Ajaloolist traditsiooni Kuusalu kihelkonnast. Kogunud 1930. a. suvel.

⁶⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 523 (1858); kreiskohtu sekretär v. Dehn kubernerile 10. VI 58; EKIA, Rebane, L., Ajal. traditsioon, lk. 51 jj.

õnnestus talupoegi veenda tagasi tulema⁷⁾). Asja arutamine jätkus, kuid selle üksikasjaline käik ei ole kahjuks teada, kuna kihelkonna-kohtu arhivaalid ei ole säilinud. Ka ei ole teada, kas samal korral kaebajate hulgas oli randlasi. Eelpool loendatud külad igatahes asuvad kõik maavallas. Niipalju on kindel, et talupoegade nõudeid kogukonnakohtus ei rahuldatud⁸⁾), mistõttu otsustati pöörduda kõrgema võimu ja nimelt kuberneri poole. 15. juulil 1858 ilmusid kubermanguvalitsusse Kolga mõisa talupoegade saadikud ja esitasid kaebuse oma mõisniku peale. Rannatalupoegade nimel tegid seda Jaan Elberg, Jüri Lübeck ja Mikk Kivi, tuues ette järgmist: 1. Seni olevat olnud lubatud igaihel oma heinamaalt puid raiuda, nüüd aga on see täiesti keelatud, nii et talupojad omale ei saa enam vabalt teha isegi rege- sid ja vankreid, vaid peavad selle jaoks puud ostma. 2. Magasiaita valitsetakse hooletult ja kuigi mõisa üleminekul praeguse mõisniku kätte viimane andis lubaduse omalt poolt täiendada puuduvaid vilja- tagavarasid, siis pole see seni arvatavasti veel mitte sündinud. Talu- poegadelt aga nõutakse aasta normide endist täitmist. 3. Kolme vii- mase aasta jooksul mõõdetakse talupoegadele teotegemisel suure- maid niidu ja lõikuse tükke kui kunagi varemini.

Maavalla nimel esitasid Tõnu Itäl, Jaan Valler ja Jaan Lübeck järgmised kaebused: 1. Mõis nõuab 3—4 viimase aasta jooksul Jüri- päevast Mihklipäevani abiteole hobusemeest ja tüdrukut täie varus- tusega, kuna senise 60—70 aastat kestnud kombe järgi teine hobuse- mees pidi ainult erakordselt väga kibeal tööajal mõisa ilmuma. 2. Teoorjus olevat üldiselt liiga raske. Tõenduseks seletatakse, et juba paljud peremehed on selle tõttu laostunud ja ei jõua enam koor- misi kanda, nii et mõis on olnud sunnitud neile kergendusi võimal- dama. Kaebuse esitajad ise olevat seni küll suutnud oma kohustusi täita, kuid see ei saavat ka enam väga kaua kestma. 3. Kordavad randlaste kaebust puuraiumise keelu suhtes⁹⁾).

Talupoegade kaebusest ilmneb, et Kolga mõisas viimase 3—4 aasta jooksul teoorjus oli raskenenud ja talupoegade üldine olukord halvenenud, mis nähtavasti oli tingitud uuest mõisa rentnikust parun Fersenist. Ajatendants, mis avaldus talurahva püüdes omale nõutada majandusliku olukorra kergendamist, sundis siingi valitsevale rahul- olematusele reageerima aktiivselt, esinedes kaebusega mõisniku vastu.

Selle Kolga meeste kaebuse uurimine tehti ülesandeks kihelkonna- kohtunikule, kusjuures ühtlasi asjast informeeriti mõisapolitseid, lisan-

⁷⁾ HMska, a. 1858 (tmk. nr. 914 g); Kuusalu ja Jõe- lehtme kihelkonna- kohtunik Wilcken Eestimaa kubernerile 6. IX 58, nr. 27; oma väljakutsuva esinemisega kihelkonnakohtuniku haavamise eest satub Tõnu Itäl sõjakohtu alla, kus talle määratakse karistuseks 3 kuud vangistust. Vt. sama toimik.

⁸⁾ Rebane, L., Ajal. traditsioon, lk. 51—52.

⁹⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 525 (1858); abikuberner Kuusalu ja Jõe- lehtme kihelkonnakohtunikule 16. VII 58, nr. 5163.

dusega, et talupoegi linnas käimise eest ei tule võtta vastutusele ega karistada¹⁰⁾). Vastav kiri anti kaasa ka saadikuile, et need võiksid rahulikult ja kartuseta koju pöörduda. Kubernerit kaitsekiri näis talupoegadele juba iseenesest suure saavutusena ja võidupandina võitluses mõisniku vastu. Lisaks sellele olid saadikud veel mujaltki saanud õhutust oma ürituse hoogsaks jätkamiseks. Nimelt olid Kolga mehed Tallinnas saanud kokku Eestimaa sandarmiülema Gresseriga, keda laialt tunti heasüdamlise ja õiglase mehena¹¹⁾ ja kelle poole linna tulevad talupojad olid harjunud pöörduma oma hädadega. Eriti viimasel ajal oli temalt sageli selgitust palutud teoorjuse ja uue seaduse suhtes¹²⁾). Traditsiooni tunneb Gresserit mõisniku ja kubernerit vaenlasena, kes Kolga mehi lubanud kaitsta ülekohtu eest ja abistada häda korral¹³⁾). Gresseri osavõtlik suhtumine avaldas igatahes talupoegadesse suurt mõju ja õhutas märksa nende iseteadvust. Toetudes sandarmiülema autoriteedile, kuigi arvatavasti mitte mõistes kõike viimaselt kuuldot, said talupojad julgust mõisnikule ja haagikohtunikule vastuhakkamiseks. Sama mõju oli ka kubernerit kaitsekirjal, sest talupojad arvasid, et see kaitseb neid igasuguse karistuse eest ja et mõisnik ei või nüüd nõuda enam mingisugust abitegu enne kui nende kaebus ei ole lahendatud ametivõimude poolt¹⁴⁾).

Saadikute tagasi saabumise järgi talupojad otsustasid teoorjust senises ulatuses enam mitte teha. Reedel, 18. juulil ilmusid Kolga valla peremehed mõisa ja teatasid, et nad ei kavatse enam teha abitegu seni kui nende kaebus linnas ei ole lahendatud. Parun Fersen ei soovinud talupoegade nõudele soostuda ja käsutas järgmiseks päevaks 10 talu rukkilõikusele, kuna rohkemale arvule ei saadud veel anda rukist lõigata. Talupojad vastasid, et nemad tööle ei ilmu. Fersen ei suutnud tõrkujaist omal jõul jagu saada ja teatas juhtuauust Ida-Harju haagikohtunikule, naabermõisa Kiiu omanikule v. Tritthoffile,

¹⁰⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 525 (1858); abikuberner Kolga mõisapolitseile 16. VII 58, nr. 5183.

¹¹⁾ Sellisena iseloomustab teda ka Ed. Wilde romaanis „Kui Anija mehed käisid Tallinnas“ I; Tartu 1929, lk. 175.

¹²⁾ BKkA, tal. os., tmk. nr. 209 (1858); Eestimaa sandarmivalitsuse ülem sandarmitecorpuse ülemale Dolgorukile (ärakiri), 29. VII 58, nr. 214. Sellest kirjast selgub, et Gresser ei poolda kubernerit valje abinõusid talupoegade vastu ja ei soovi ses suhtes mingil määral kaasaitajaks olla. Ta kirjutab, et tahab isiklikult säilitada kõigi kubermangu elanikukihtide usaldust ja austust. Kubermanguvalitsus olevat selle viimasel ajal kaotanud, nii et eesti talupojad eriti pärast Anija meestõ peksmist üldse ei julge enam kubernerit juurde ilmuda.

¹³⁾ R e b a n e, L., Ajal. traditsioon, lk. 53—59.

¹⁴⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 523 (1858); Aktõ po sledstvennomu delu o Kolkskom krestjanine Mikke Kivi (=Mikk Kivi akt), lht. 141; Rannakupja Jüri Plesbergi tunnistus, lht. 162, parun Fersenit kiri sõjakohtu komisjonile 29. XI 58.

kes selle peale Kolga talupoegadele käsu andis ilmuda esmaspäeva (21. juuli) hommikuks mõisa¹⁵⁾.

Enne mõisaminekut määratud päeval kogunesid talupojad Pudisoo kõrtsi, kust siis lõuna ajal üheskoos mõisa liiguti. Meeste tuju oli kurnis sõjakas, sest oli ju viinaklaasistki julgust otsitud, kuigi vallavanema abi Jüri Erikson enne minekut mitmeid hoiatas liigse joomise eest. Randlaste agaram juht Mikk Kivi näis eriti hoos olevat ja, nagu räägiti, olnud tal mõisa minnes kivid igaks juhuks taskus. Teel sõitnud talumeestele metsaülem vastu ja Mikk Kivi tahtnud teda kiviga visata, kuid teiste keelamise peale loobunud siiski sellest.

Mõisas haagikohtunik võttis talupojad vastu kärkimisega ja pahanamisega, sest tema käsk ei olnud täpsalt täidetud ja keskhommiku asemel oli ilmutud mõisa alles lõuna ajaks. Sellele vastuseks seletati talupoegade poolt nurisedes, et nemad saanud käsu kätte liig hilja ja kuna neil parajasti võrgud meres olnud, on nad pidanud need enne välja võtma. Selle järgi asus teiste eest kõnelema Mikk Kivi, kes kohe sattus erutatud sõnelusse haagikohtunikuga. Nagu juuresolijad hiljem seletavad, esinenud Kivi iseteadvalt ja väljakutsuvalt, nii et tema haavavast käitumisest ärritatud haagikohtunik samuti kaotanud tasakaalu. Nende sõnelus kujunes umbes järgmiseks. Oma juttu alanud Mikk Kivi seletusega, et talupoegadel olevat täieline õigus igal ajal kalu püüda ja haagikohtunik ei võivat neid oma keeldude ja korraldustega selles takistada, sest nii öeldud neile linna ametiasutusis. Haagikohtuniku karmist käsust vait jääda ja teistel kõnelda lasta Kivi ei hoolinud, vaid seletas, et haagikohtunik pole tema suhtes enam mingi ülemus, kuna rannatalupoegade jaoks ei olevat nüüd muid võime kui kogukonnakohus, sandarmiteülem ja Peterburi ametivõimud. Kubernerist ja haagikohtunikust ei olevat kellelgi enam tarvis hoolida. Kui v. Tritthoff selle peale ähvardas meest kepiga lüüa, hüüdis Mikk Kivi, et sandarmiteülem olevat talle öelnud, et neid keegi enam peksta ei tohi.

Teiste talupoegade hulgas valitses kogu selle aja jooksul erutatud, haagikohtunikule vaenuline meeleolu. Jutusse nad palju vahele ei seganud, kuid ergutasid korduvalt oma kaaslast. Aktiivsemaina teiste hulgast paistsid silma Klauseni Jaak, Arli Jüri, Sigori Mihkel, Hans Kivi, Lepiku Jüri, Inno Hendrik, Ternemäe Jüri ja Kadapiku Mihkel.

Ägestudes Kivi tarvitas oma jutu sees lauseid, mis talupoja suus haagikohtunikule tundusid kahtlemata ennekuulmatult julgeina ja häbematuina. Mikk Kivi olevat haagikohtunikku sinatanud, teda

¹⁵⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 528 (1858); Mikk Kivi akt, lht. 141, 162. Järgnevate sündmuste käiku on püütud alamal rekonstrueerida peamiselt Mikk Kivi protsessi puhul ülekuulatud tunnistajate seletuste põhjal. Muidugi ei ole võimalik seda teha viimsete üksikasjadeni, kuid üldine asjakäik kahtlemata vastab siin esitatule.

nimetanud „kuradi Kiiu seaks“, öelnud: „pea ise oma lõuad“, „hakenrihter ja kubernator on nüüd üks sitt“, jms., ning ükski keeld ei suutnud teda vaikima sundida. Kui sellisest käitumisest põhjalikult vihas-
 tunud haagikohtunik meest kepiga löi, puhkes talupoegade hulgas tormine pahameel. Mikk Kiviga eesotsas ja karjades, et neid ei tohi keegi enam peksta, tungis osa talupoegi haagikohtuniku poole, kellelt Mikk Kivi tahtnud keppi ära võtta, või, nagu teda hiljem süüdistati, haagikohtunikust enesest kinni haarata. Viimane taganes mõisa trepile ja sel hetkel esile astuv parun Fersen käratanud talupoegadele peale, käskides neil vait jääda, mis ka hetkeks sündinud. Kui rahvas veidi rahunenud, tuli haagikohtunik uuesti välja ja katsus alata läbirääkimisi teoorjuse suhtes, kuid mingisugusele kokkuleppele ei suudetud jõuda. Talupojad aeti laiali ja nad kogunesid teoliste maja juurde, kusjuures mitmed lubasid oma teomehi koju kaasa võtta. Pärast lõunat koguneti uuesti mõisa ja sooviti haagikohtunikuga rääkida. Viimane nõustus tingimusega, et Mikk Kivi teistega koos tulla ei tohi. Täpsalt sellest kinni ei peetud, sest kuigi Kivi enam aktiivselt ei esinenud, seisis ta teiste taga ja õhutas kaaslasi kindlalt oma nõudmiste juures püsima. Uus läbirääkimine ei andnud mingeid tulemusi ja talupojad keeldusid kategooriliselt tegu tegemast. Mõisast selle peale otsekohe veel ei lahkutud, vaid talupojad viibisid erutatud salkades sepikoja lähedal ja kadusid naabruses olevasse metsa alles sõjavägede päralejõudmise järgi¹⁶⁾. Need olid kohale käsutatud haagikohtuniku poolt, kes kuuldes parun Fersenilt töötõrkumisest, otsekohe korraldas soldatite saatmise Kolka, et vajalikul korral talurahva rahustamiseks võiks kasustada sõjaväe abi. Pärast 21. juuli vahejuhtumist ta arvas, et senised, juba Maardu sündmusist saadik tema käsutuses olnud jõud on liiga nõrgad korra jalule seadmiseks, ja pöördus kubernerile poole tungiva palvega lisavägede saamiseks, et oleks võimalik sundida tõrkujaid talupoegi teotegemisele ja mõjukalt karistada meelevaldusest osavõtnuid. Abikuberner v. Rosen soostus Tritthoffi palvele ja tegi korralduse Kolka saata Tallinna sisegarnisoni pataljoni 3. ja 4. rood¹⁷⁾. Soldatite päralejõudmine avaldas otsekohe teatud mõju ja juba 24. juulil võidi kubernerile teatada, et sellest ajast peale, kui sõjavägi kohal on, täidavad maavalla talupojad oma kohustusi korralikult. Käärimisest loodetakse pea jagu saada ja meelevaldajaid kiires korras valjult karistada. Selle sihiga käsutatakse talupojad 25. juuliks mõisa¹⁸⁾, kuid siia ilmub vaid osa maavalla talupoegi. Neist karistatakse 10 meest ja 6 (Tõnu Bachman, Jaan Purs-

¹⁶⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 528 (1858); Mikk Kivi akt, lht. 139—152, 162—164.

¹⁷⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 525 (1858); haagikohtunik kubernerile 19. VII 58; abikuberner sõjakubernerile 22. VII 58, nr. 5284.

¹⁸⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 525 (1858); kubermanguvalitsuse ametnik Stackelberg kubernerile 24. VII 58.

man, Jaan Valler, Tõnu Ital, Hindrek Möller ja Joosep Pahlberg) saadetakse Tallinna vangi¹⁹⁾, mis kõik sündis kuberneril isiklikul juuresolekul ja käsul. Kuberner v. Grünwald oli teate Kuusalu rahu- tusist kätte saanud, viibides Läänemaal, sealset vastuhakkamist liik- videerides. Pidades oma juuresolekut Kolgas tähtsaks, ruttas ta esi- mesel võimalusel kohale, kuid ei suutnud siin midagi erilist korda saata ja andis vaid käsu tõrkujaid ja mõisa ilmumata jäänud randlasi sõjaväe abil kinni püüda ja karistada²⁰⁾.

Kolga randlasist ei olnud siiski väga kerge jagu saada, sest need olid valmis püsivale vastupanule. Pärast kokkupõrget haagikohtuni- kuga lasid Mikk Kivi, Klauseni Jaak ja Arli Jüri end Tallinna sõuda (paadi omanik Jüri Saaberg seletas hiljem, et teda olevat selleks vägi- valdselt sunnitud)²¹⁾. Siin nad nähtavasti pöördusid esialgu jälle pol- kovnik Gresseri poole, kes isiklikult neid aga kuidagi aidata ei saa- nud, vaid ainult kubermanguvalitsusse võis juhatada, kus aga talupojad seekord vangistati²²⁾.

Kolgas usuti, et Mikk Kivi vangistamisega asi kergesti laheneb ja kohapealne rahvas alistub. Kuid käskudele vaatamata randlased ikkagi mõisa ei ilmunud ja ka siin viibivad 450 soldatit ei suutnud talumehi kinni püüda, sest need põgenesid oma paatidel merele ja olid seni saartel redus kuni soldatid rannast lahkusid²³⁾. Talupoegi järele- andmisele sundida suudeti alles siis, kui teatati, et soldatid seni ranna- rahva kulul maale jäävad kuni peremehed mõisa ilmuvad. Et sellest raskest majanduslikust lisakoormisest pääseda, hakkasid talupojad järkjärgult käsku täitma. Mõisas vangistati suuremad süüdlased, kuna teised lasti pärast ülekuulamist esialgselt koju, jättes nad vallaametnik- kude järelevalve alla²⁴⁾. Nüüd otsustati kohe valjult karistada mee- laavaldusest osavõtnuid ja talupoegade vastupanu lõplikult murda. Kolka saadeti 30-ndal juulil 1/2 eskadroni uurali kasakaid ja samaks ajaks

¹⁹⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 525 (1858); haagikohtunik kubernerile 26. VII 58; nr. 1364; Rebane, L., Ajal. traditsioon, lk. 51 jj. Traditsioon jutustab, et talupojad pole mõisa läinud, kuulates toatüdrukult, et neid kavatsetakse peksta. Mehi ilmunud mõisa alles siis, kui kuuldi, et kuberner olevat isiklikult kohal, sest loodeti, et kuberner hakkab neile õigust mõistma. Seal võetud aga mehed soldatite poolt kinni ja peksetud läbi.

²⁰⁾ BKkA, tal. os., tmk. nr. 209 (1858); Eestimaa kuberner siseminist- rile (ärakiri) 26. VII 58, nr. 5368.

²¹⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 528 (1858); Mikk Kivi akt, lht. 139.

²²⁾ BKkA, tal. os., tmk. nr. 209 (1858); Eestimaa sandarmivalitsuse ülem sandarmitecorpuse ülemale Dolgorukile 29. VII 58, nr. 214.

²³⁾ Reinthal, J., op. cit., lk. 85; Rebane, L., Ajal. traditsioon, lk. 51—58; EKKA, sal. os., tmk. nr. 525 (1858); E. kubermanguvalitsuse ametnik Stackelberg kubernerile 24. VII 58; BKkA, tal. os., tmk. nr. 209 (1858); telegramm keisrile 24. VII 58.

²⁴⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 525 (1858); haagikohtuniku kirjad kuber- nerile 28. VII 58.

läkitati tagasi ka need Tallinnas vangistatud talupojad, keda kavatseti kohapeal karistada²⁵).

Meeleavaldusest osa võtnud suurema osa talupoegade peksmine toimus Kolgas 31. juulil kasakate poolt kubeneri ja sel ajal siin viibiva Balti kindralkubeneri juuresolekul²⁶). Kui paljusid ja kui suurel määral kedagi karistati, seda ei ole võimalik kindlaks teha, sest karistused määrati siin kohtuta kubeneri ja kindralkubeneri poolt ning mingit üksikasjalist ülestähendust sellest ei ole säilinud²⁷).

Kaks 21. juuli peategelast Hans Kivi ja Mihkel Paadimeister saadi kätte hiljem ja neile määrati haagikohtuniku poolt karistuseks H. Kivile 300 vitsahoopi ning M. Paadimeistrile, arvesse võttes vabatahtlikku kohaleilmumist, kahetsust ja puhtsüdamlikku ülestunnistust, 200 hoopi. Otsus kinnitati kubeneri poolt ja karistuse täidesaatmise kohaks määrati Kolga mõis²⁸). Mõningad Tallinnas vangisolevad talupojad, kes varem olid pidanud vallavanema ametit, pääsesid ainult vanglakaristusega²⁹) ja kaks meest süüdlaste hulgast saadeti sõduriks³⁰).

Esialgul oli veel karistamata sündmuste peategelane Mikk Kivi, kes anti sõjakohtu alla. Teda süüdistati vägivaldses vastuhakkamises ja käetõstmises haagikohtuniku vastu. Juurdlus tema vastu venib võrdlemisi pikale. Ülekuulamistel Mikk Kivi ise süüdistust omaks ei võta, väites, et ta ei olevat öelnud haagikohtunikule midagi häbemamat. Ta olevat küll seletanud, et rannatalupojad ei seisa enam kubeneri ega haagikohtuniku võimu all, kuid seda kuulnud ta linnas sõjaväe mundris ametnikult, kes neile üle andnud kubeneri kaitsekirja. Haagikohtuniku poole liikunud ta ainult teiste surumise mõjul ja sirutanud käed ette, et mitte maha kukkuda. Haagikohtunikule ta ei olevat tahtnud kallale minna, küll aga keppi ära võtta, sest linnas öeldud talle, et talupoegi enam peksta ei tohi. Mis ta muud veel rääkinud, ta ei mäletavat, sest olnud purjus³¹). Sõjakohus mõistab Mikk Kivi haagikohtuniku teo ja sõnaga haavamise eest surma, kuid kindralkubener

²⁵) EKKA, sal. os., tmk. nr. 525 (1858); kuberner haagikohtunikule 29. VII 58, nr. 5403; Eestimaa talurahva rahutuste nimistu, lk. 244; EKKA, sal. os., tmk. nr. 523 (1858); sisuregistri märkus 29. juuli all, kiri ise puudub.

²⁶) BKKA, tal. os., tmk. nr. 209 (1858); Balti kindralkuberner siseministrile 25. IX 58, nr. 1097; Rebane, L., Ajal. traditsioon, lk. 51—53.

²⁷) EKKA, sal. os., tmk. nr. 528 (1858); haagikohtunik kubenerile 16. VIII 58, nr. 1448; Reinthal, J., op. cit., lk. 147, autori poolt toodud karistusmäärad on igatahes ekslikud. Mikk Kivi sai 400 ja mitte 1000 hoopi ja vastavalt pidid ka teiste süüaluste karistused olema vähemad. Ka ei toimunud 3. märtsil 1859 Mikk Kivi kõrval teiste talupoegade nuhtlemine.

²⁸) EKKA, sal. os., tmk. nr. 528 (1858); haagikohtunik kubenerile 16. VIII 58, nr. 1448; kuberner haagikohtunikule 20. VIII 58, nr. 5950.

²⁹) EKKA, sal. os., tmk. nr. 528 (1858); kubermanguvalitsuse kontsept 12. VIII 58, nr. 120; kuberner haagikohtunikule 13. IX 1858, nr. 6568.

³⁰) EKKA, sal. os., tmk. nr. 525 (1858); lk. 269, nimistu sõjaväkke saadetavate kohta.

³¹) EKKA, sal. os., tmk. nr. 528 (1858); Mikk Kivi akt, lht. 145—147, 161.

vähendab karistust ja lõplikuks otsuseks jääb 400 hoopil kadalippu, 2 aastat rasket sunnitööd ja jäädav väljasaatmine Siberisse ³²⁾).

Karistuse esimene osa saadetakse täide Kolgas 3. märtsil 1859 ³³⁾).

Enne peksmist Kuusalu õpetaja peab kuberneril korraldusele vastavalt Kivile manitsuskõne, mis viimast kahetsusele ja oma süü äratundmisele pidi viima. Nagu Ed. Ahrens hiljem oma kirjas kindralsuperintendent v. Reinile tähendab, ei saavutanud kõne oma sihti. Karistatav olnud küll liigutatud õpetaja kaastundmuse avaldusest, kuid kahetsuse vajadusest ta ei olevat sugugi aru saanud. Ta tänanud vaid osavõtu eest, mis teda tõsiselt rõõmustavat, sest et teda täiesti süütult karistatakse ³⁴⁾).

Selliseis välissündmusis möödusid Kuusalu rahutused 1858. aastal ja valjud karistused sundisid talurahva rahule. Juuli lõpul ja augusti alul 1858. a. seati tavaline kord kogu kubermangus jälle jalule. Töötõrkumised lõpetati, meeoleolu üldiselt rahunes ja sügise poole kinnitavad haagikohtunikud oma aruannetes üksmeelselt, et normaalsed olud on tagasi tulnud. Kolga kohta teatatakse siiski veel mitmel korral, et alistumine olevat siin vaid näiline ja talurahva meeoleolu olevat ikkagi veel erutatud ja kibestunud. Oma sisemuses rahvas olevat veendunud, et sakslased ikkagi võltsisid seadusi ja takistasid keisrit tema talurahva sõbralikus töös. Igat sakslaste poolt antavat kergendust käsitatakse kui püüet end suuremaist ohvreist vabaks osta, mis kaugeltki ei kaaluvat üles keisri poolt talurahva olukorra parandamiseks mõeldud suuri heategusid ³⁵⁾).

Pikapeale muidugi rahunes meeoleolu Kolgaski ja igapäise töö juurde tagasi pöördunud talupojad olid sunnitud veenduma, et nende meelevaldus oli sedakorda murtud riigivõimu ja mõisnikkude poolt, samuti nagu see 1858. aastal oli sündinud mujal.

Leida Loone.

Eestlane Tallinna Linnaarhiivi allikate kajastuses.¹⁾

Järgnevas on mul ülesandeks anda lühidais üldjoontes ülevaade nn. mittesaksa, s. t. eesti rahvastiku elu-olust keskaegses Tallinnas, ülevaade, milles püütakse selgitada, kui ulatuslik oli mittesaksa ele-

³²⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 528 (1858); B. kindralkuberner Eestimaa kubernerile 12. II 59, nr. 23.

³³⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 528 (1858); eksekutsiooni leht Mikk Kivi kohta.

³⁴⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 531 juurde (1858); Kuusalu õpetaja Ahrens kindralsuperintendentile 9. III 1859, nr. 33; Õp. Ahrensi kõne on trükitud J. Reinthal, op. cit., lk. 167—170.

³⁵⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 526 (1858); Ida-Harju haagikohtunik E. kubernerile 16. VIII 58, nr. 1438, 23. VIII 58, nr. 1484.

¹⁾ Riias Ajaloo ja Muinsusuurimise Seltsi 100 aasta juubeli puhul 7. dets. 1934 peetud ettekanne.

mendi osa linnas, missugune oli tema õiguslik, sotsiaalne ja majanduslik olukord ja missuguseid muutusi ning kõikumisi toimus selles.

Kõigepealt mõni sõna vastava allikainese kohta²⁾. Pole tarvis kulutada palju sõnu Tallinna Linnaarhiivi hiliskeskaja kohta käiva andmestiku imestamisväärse sisurohkuse üle; see on üldiselt tuntud. Kuid käesoleval juhul tuleb siiski teha mõningaid kitsendusi. On endastmõistetav, et arhiivis esijoones leidub materjale valitseva saksa kaupmeeste kihi kohta, kelle hulgast valiti raad, kuna aga käsitööliste ja tööliste seisus pidi jääma enam tagaplaanile. See lünk annab end tunda eriti veel seetõttu, et alamad seisused kuulusid teise rahvusse.

Dealiskaudne pilk Tallinna keskaegseisse allikaisse, kultuuriloole ja ehitismälestistele võlub meie silmi ette pildi puhtsaksa linnast, kus valitses saksa õigus, saksa kombed, saksa keel, saksa kultuur, saksa ehituskunst ja saksa rahvastik. Kas oli aga olukord tõepoolest nii, nagu kaldume seda uskuma? Kas oli Tallinn keskajal tõesti sarnastatav teiste Läänemere-äärsete saksa linnadega?

Võime sellele küsimusele vastata kindla „ei“ga. Kui ka linna arhitektooniline välimus ja temas kehtiv õigus omasid kindlasuunalist saksa ilmet, siis oli lugu linna igapäevase elu otseste muljetega ometi teissugune. Väljastpoolt kohale saabuv sakslane märkas juba sadamas enese ümber kirjut rahvastesegu, eestlasi, rootslasi, venelasi, kelle keskelt ta kuulis ainult harva oma emakeele helisid. Puuehitised sadama lähemas ümbruskonnas (nn. selboden), milledes müütati hülgerasva ja traani, eestlaste madalad kalurionnid rannikul, puukuurid eeslinnade aedades, see kõik pidi rõhutama võõrapärasuse muljet. Ka siselinnas olid esikohal mittesakslased oma omapärasel rõivastusel. Oli see tänavail või majades kokku puutudes töölistega, majasulastega, teenijatega, ammedega, väikekaupmeestega, voorimeestega, alamate ametnikkudega, kõikjal satuti kimbatustesse, mõistmata nende keelt. Ainult raekojas, gildides, kirikuis ja perekondade kitsamas ringis pääses saksa keel täielikule maksvusele. Seepärast on arusaadav, et Tallinnas, mis tol ajal küll kuulus poliitiliselt, juriidiliselt ja kultuuriliselt Saksamaale, saksa elanik siiski end ei tundnud olevat kui Saksamaal. Juba reisi Lüübeki nimetati tol ajal sõiduks „Düdeschlant“i.

Balti ajalookirjanduses on tavaliselt lepitud väitega, et mittesakslased on moodustanud kohalikes linnades „proletariaadi“. See pole selles mõttes muidugi mitte õige, kõnelemata koguni „proletariaadi“ mõiste ebaajakohasusest. Maksulehtede ja elanikkudenimistute põhjal võib vastuvaidlematult kindlaks teha, millega Tallinna mittesaks-

²⁾ Tallinna Linnaarhiivi ühe lähema publikatsioonina (nr.9) on kavatsatud avaldada materjale „mittesakslaste“ kohta. Käesolev ettekanne on sel puhul esialgseks ülevaateks.

lased tegelesid, kas olid nad jõukad või mitte. Juba esimene pilk nendesse nimistutesse näitab kutsete imestamisväärset mitmekesisust, samuti ka seisuslikku jagunemist. Kui algame kõigepealt õpetamata kutsetega, mis põhinesid olulisemalt inimese füüsilisel jõul, siis tuleb esijoones nimetada transpordindust, mis oli mittesakslaste monopoliiks. Mündrikute, sadamas kaupu laevadelt randa vedavate paadimeeste, skraas võeti aastal 1506 teiseks artikliks lause „Mank düsser selschop sollen neyne dütschen mans mede wesen, noch havenwechters“, mis aga rae poolt maha tõmmati. Peale oma ülesannete sadamas täitsid need eesti mündrikud ka teataval määral meripolitsei ülesandeid, kuna nad jälgisid meriröövleid ja kahtlasi välismaalasi. Mittesakslased olid enamikus ka need, keda leidis sadamas väikeste purjekatega, milledega veeti soola ja muid kaupsid Soome, Narva ja Saaremaale; nad olid väikeste laevadegi omanikud. Poole meeskondadest Tallinna rae kaaprilaevadel moodustasid XVI sajandi keskpaiku mittesakslased. Edasi leiame sadamas punktambri, s. o. tolliameti ees kotikõitjaid, kinnilööjaid ja avajaid (Sackbinder, upsleger ja tosleger), kelle ülesandeks oli avada ja sulgeda kaubakaste ja tünne, ja kes olid samuti mittesakslased, nagu seda nende nimed näitavad. Nad pidid mõnikord ka andma vande all tunnistusi kaupade headuse ja seisukorra kohta, mida kirjalikult protokolliti ja kohtule esitati. Ühes sellises tunnistuses aastast 1558, mis oli määratud Lüübekile, esineb mittesaksa nimi Hans Koyraselck, mis tõlgiti tüüpiliselt Hans Hunderrügge. Ka kandjatena olid tegevad mittesakslased. Nende hulgas esineb mitut liiki tavalisi kandjaid, peale nende ka soolakandjad ja õllekandjad. Kõige tähtsamad olid viimased, nagu seda näitab skraa 1456. aastast. Neil oli õlle väljajagamise ja ümbervalamise monopol. Kui alamad aktsiisiametnikud pidid nad valvama rae poolt õlle müügi ja -mõõtmise kohta antud määruste täitmise järele. Võisid ju ainult pruulijatekompani liikmed õlut müügiks valmistada. Peale selle olid nad varustatud käsikirveste ja bardidega ning pidid valvama korra ja rahu järgi avalikel koosolekuil, kohtuotsuste täideviimisel jne. ja vajalikel kordadel jälgima ja taga ajama röövleid ning vargaid ka väljaspool linna. 1444. a. kutsus Liivimaa ordumeister Tallinnast saksa ja mittesaksa soost kandjaid osa võtma vabatahtlikena ka sõjast Vene vastu. Nad olid seega sõjameestena tunnustatud. Nagu õllekandjate-tsunfti protokollest a. 1461—98 selgub³⁾, koosnes see amet pea eranditult eestlastest, kes kogunesid reeglipäraselt ühes keldriruumis oma ühisjoominguile ja moodustasid ka kiriklikult suletud organisatsiooni.

Transpordinduse alal tegelevad voo- ja kärumehed kuulusid samuti pea eranditult eestlaste hulka. Voorimehed olid enam-

³⁾ Avaldatud Ajaloolises Ajakirjas 1926, lk. 91—100.

ses suurettevõtjad, kes pidasid vooriäri paljude hobustega ja selle kaudu sagedasti ka rikkusele jõudsid. Seevastu kärumehed, eriti mustusevedajad (allikais nimetatakse neid ka „Sitta-Karleute“), kes pidid linnast mustust ja prügi eemaldama, olid vähe lugupeetavad. Sadama läheduses Kalamaja-eeslinnas elas kalureid ja lootse, hülgekütte ja rasvakeetjaid, kellede hulgas oli eestlasi, soomlasi ja rootslasi ja kellel oli oma kirik ning keda raad valitses erimääruste põhjal. Siin asus ka suur hulk halva kuulsusega kõrtse, milles ka prostitutsioon lokkas. Kogu siselinna ümbritsesid eeslinnade aiad oma majakeste ja kuuridega, kus elasid eesti töölised, aednikud ja kõrtsmikud. Lasnamäel kivimurdude juures asusid eestlasist kivimurdjad ühises külakeses, samuti Telliskoplis linnale kuuluva telliskivitehase töolistena. Sadama läheduses asusid ka linaaidad (alakska k. perse-schüne), milles pressiti ja pakiti linu. Siin töötasid lina-praakrid (nn. perseman). Rae tiike ja veskiojasid hoidsid korras tüügikaevajad (dykgrever). Südalinnas oli igal majal oma eestlasest kojamees (husknecht), teenijatüdruk ja teisi teenreid, kellede hulgas, nagu aastal 1514 tähendatakse, iga kolmas olnud rootslane või taanlane. Tol korral kardeti linnas äraandmist skandinaavlasist teenrite poolt ähvardava sõja korral Taaniga. Seda juhust kasustas raad, et rõhutada uuesti ordumeistri ja rüütelkondade ees vajadust, et eesti talupoegadel oleks lubatud vabalt linna asuda, selleks, et linnal poleks tarvis maavõõrast peret väljast sisse tuua. Olgu sel puhul meelde tuletatud, et Tallinn oli keskajal Ida-Skandinaavia jaoks suurlinn, mil oli laialisi kaubanduslikke suhteid kogu Soomega, mistõttu ahvatles siia alaliselt uusi jõukusid rootslasi ja soomlasi.

Ka polnud tähtsuseta osa rahvastikus gildimajade sulastel ja majavahtidel, samuti kirikuteenritel, kellalööjail ja surnumatjail, kes enamikus kõik olid eestlased. Tänaval võidi näha tänavapühkijaid, hülper, üks teenijasrahva liik, tallipoisse ja linnakarjuseid oma karjadega ning veevedajaid. Kuni umbes aastani 1420 polnud linnal veel veevärki; alles siis ehitati siselinna kaevude võrk, mis sai vett torude kaudu Ülemiste järve veekanalist. Kaevud olid varustatud kookudega, mis siinsel maal oli tavaline. 1535. a. kaebab linnakogukond selle üle ja nõuab raelt, et ta varustaks kaevud pumpade ja vinnadega „saksa kombe“ kohaselt. Ka tänavasillutajad olid enamikus eestlased, keda juhtisid saksa meistrid, nagu seda võime näha XIV sajandi kämmereri arvetest. Nn. aidakeldreis (stenhuskeller) elas enamik siselinna töörahvast. Soolakeldreis seevastu töötasid soolapeenendajad, kes toorel kujul sisseveetud prantsuse soola purustasid ja peenendasid. Kui lõpuks mainime veel ahjukütjaid, siis oleme nimetanud enamiku eesti alamkihi kutseid.

Keskaegses Tallinnas polnud eestlasi aga mitte üksi alamkihis, vaid ka rahvastiku keskseisuses. Ühelt poolt pooltsunftilistes töö-

dustes, millel puudus ametlik ilme, teiselt poolt aga reeglipärastes tsunftides ehk käsitöölisestametites. Pooltsunftiliste kutsetena tuleks nimetada kinga- ja katlalappijaid, mütsitegijaid, kangruid, püttseppasid, kasukseppasid, ratasseppasid, linnupüüdjaid ja korstnapühkijaid, samuti eestlasist saunamehi ja kupulaskjaid. Eesti saunanaist ehk ämmaemandat kutsuti kriminaaljuhtumel eksperdina kohtu ette, kui oli tegu mittesakslase lapsetapmisega. Juba kinnitatud skraade põhjal töötasid mittesaksa „Schoppenbruwer“ ehk pruulijad, kes valmistasid tuntud ja hinnatavat Tallinna õlut, puusepad, möldrid, kiviraiujad ja müürsepad ning kanepipunujad. Kui vaadelda mõlemasse väikegildisse — Oleviste ja Kanuti Gildisse — ühendatud käsitöölisestametite skraade määrusi mittesakslaste vastuvõtmise kohta, siis seisame üllatava tõsiasi ees, et ainult kolmes skraas on avaldatud keeld vastu võtta mittesakslasi. Sellised on kullaseppade, pagarite ja rätsepate tsunftid. Kuid ka siin esineb erandeid, nagu edaspidi näeme. Kolmes järgnevas skraas, nimelt lihunikude, tünderseppade ja nikerdajate ning klaasitajate omades on rootslaste ja mittesakslaste vastuvõtt otseselt lubatud. Teised umbes 12—13 skraad Tallinna keskajast nõuavad oma määrustes vastuvõetavalt ainult, et ta oleks sündinud vabade vanemate abielust, tarvitamata sõna „mittesaksa“.

Kuidas oli lugu sel puhul nõutavate sünnikirjadega, kas anti neid ka eestlasile? Ses suhtes on meil linnaarhiivis pikk rida sünnikirju eestlasile, mida alates 1537. aastaga on üksi XVI sajandist 40 eksemplari, milledes vanematena on nimetatud talupojad. Need tunnistused kõnelevad selget keelt, kuigi veel ühe, 1586. a. rae-protokollis märgitud sünnikirja vormeli järgi tuli tunnistada, et vastuvõetav käsitööliline on sündinud „aus einem ehelichen Brautbette, echt und recht, frei und niemands eigen, auch keiner verdecktigen Geburt, als Mölners, Tölners, Linnewefers, Jödisch, Wendisch, Undütsch und finnischer Art, ohne allen vordecktigen Wandel“.

Peame silmas pidama, et sakslaste juurdevool Tallinna, vastandina Riiale, oli ajutiselt nii tagasihoidlik, et magistraat ja tsunftid olid sunnitud käsitöölisestametite päritolule vaatama õige sallivalt. Ainult seal, kus ähvardas poliitiline hädaoht, tuli vahele segada, eriti rootslaste suhtes, keda näiteks kingseppade-ametis oli nii arvukalt, et raad 1416. a. oli sunnitud skraa kinnitamisel nõudma, et vähemalt üks kaasistnik oleks sakslane. Eestlaste suhtes sellist kartust ei olnud, igatahes pole see kusagil jälgi jätnud. See on vast mõnevõrra kummaline. Tegelikult aga pidi sotsiaalne erinevus linnaeestlaste ja talupoegade vahel olema niivõrd suur, et polnud karta nende kahe elemendi ühist teotsemist saksluse vastu. Me näeme seda muuseas ka eestlase mõiste fikseeringus, nagu see esineb XVII sajandi algul. Hoolimata eestlaste vastuvõtu keelust, leidis eestlasi pagarite ja rätsepate hulgas ja koguni kullaseppade-ametis oli üksikuid

eesti soost õpipoisse. Kui rätsepa-amet 1621. a. keeldus vastu võt-
mast kärumehe Bartold Hennings'i poega, üht mittedakslast, ja see rae
ees kaebuse tõstis, otsustas viimane „dass unter dem Wort „Ehsten“
dieselben, so bei der Stadt frei und niemand angehörig, dazu
in Amt und Gilde gesessen, nicht mögen verstanden werden, son-
dern dieser Articul von denen zu Lande, so vermutlich leibeigen,
gemeinet“. Sellest kohast on selgesti näha, kui väär oleks praegusa-
ja rahvuse mõisteid istutada XVI ja XVII sajandisse. Et meil
siin pole tegu mõne üksikjuhtumiga, vaid põhimõttelise seisukoha
võtmisega, näitab bürgermeister Derenthal'i avaldus pidu-
lauas 1622. a. paljude aadlike ja Rootsi riigikantsleri Aksel Oxen-
stierna juuresolekul. Viimane oli nimelt „die harten Dienste der
lieländischen Bauern und dass denselben alle Mittel recuperandae
libertatis abgeschnitten, höchlich improbiert“, millele Derenthal vas-
tas „dass dieselben Bauern, so eine Zeit von Jahren bei gemeiner
Stadt sich aufgehalten und Handwercke gelernet, ihren Erbherrn
nicht ausgeantwortet würden“, mis leidis riigikantsleri heakskiitu.
Eesti käsitöölisi Tallinnast on asunud ka väljapoole kodumaad
ja on omandanud kinnisvarasid ka teistes saksa linnades, samuti
tõusnud ka lugupeetud seisukohtadele, nii näiteks Travemündes,
Danzigis ja Visbys.

Õiguslikke kitsendusi eestlasile, nii pea kui nad kuulusid linna
elanikkonna sotsiaalsesse kihtidesse, ei olnud. Linnalise elu algusest
peale anti neile füüsiliselt kodanikuõigus, ainult pruulimisõiguse alal
tehti neile hiljemini kitsendusi. Eestlasist majaanikke leidis
alati küllalt väljapaistvat määral, kuigi nad siin sakslastest loomu-
likult kaugemale maha jäid. Kinnisvarade omandamise keeldu mitte-
sakslaste suhtes, nagu see oli Riias, Tallinnas kunagi ei olnud.
Pärandusõiguse alal oli XIV sajandist peale maksev kitsendus, et
mitedakslaste suhtes võisid pärijatena arvesse tulla ainult otsesed,
mitte aga kaugemad sugulased. Kuid lõpuks oli seegi kitsendus
ainult kaitsevahend maa-aadli vastu, kellele enamikul juhtudel allu-
sid linna-eestlaste talupoegadeks jäänud kaugemad sugulased. Siin
tuli linnal vältida kompetentsitülisid. Kuid mitedakslase ehk eest-
lase mõiste väga kitsendaval määritlemisel, nagu nägime, tuli see
pärandusõiguslik kitsendus ainult harva maksvusele. Maalt eestlaste
elava juurdevoolu kõrval oli linnas ka rida eesti väikekodanlisi
sugukondi kindlate perekonnanimedega, kellede liikmeid leidis siin
mitme sajandi kestel. Need olid sageli väiksemad ametnikud ja magist-
raadi usaldusmehed, nagu turukupjad, vanglavahid (Büttel), tema abi-
lised, kohtuteenrid, tornivahid ja timukaski. Koguni linna valvetki
korraldati mitedakslasist öövahtide kaudu. Samuti pidasid relvas-
tatud mitedakslased vahti linnavärvates fõkkepuude juures kõrvuti
saksa kodanikest vahtidega. Linna ja kopli piire valvasid eesti
soost „Rickmaker“ ja „Koppelman“. Tallinna militäärsel jagamisel

nelja linnaossa määrati nelja saksa kortermeisteri kõrvale ka neli mittesaksa kortermeistrit, kes pidid juhtima kodanikkude kokkukutseväge. Kõik need olid ametid, mida võidi anda ainult usaldusväärseile kodanikele.

Tähtsaim ala, kus mittesakslaste kohta olid kehtivad rae poolt maksuma pandud valjud kitsendused, oli kaubandus. Siin püüti kaitsta valitseva kihi kitsamaid huve. Juba XIV sajandi lõpul keelati ära kaubanduslikud operatsioonid (nn. wedderlegginge) mittesakslastega, samuti ei tohtud neile kulda kätte anda. Abielud mittesakslastest naistega keelati kaupmeestele 1438. a. ära. Nii võeti eestlasilt võimalused osa võtta kaugekaubandusest, mis neil veel XIII sajandil olid. Seevastu olid neile jäetud teatavad väiksemad kaubandusharud, nagu detailkaubitsemine soola, kala, hülgerasva, lina ja linaseemnetega, samuti ka rannakaubandus kohalikkude talupoegadega. Neis kaubandusharudes tegelesid teataval määral tsunftipäraselt organiseeritud „vulhöker“, kellel oli ka oma skraa. Kõige huvitavam aga on asjaolu, et Kanuti Gildis oli amet „der koplüde lach“ nime all, milles olid organiseeritud pudukaupmehed turul, kellede hulgas leiame arvukalt eestlasi. Eriti elavaks kujunes pudukaubandus sadulseppade ja eestlasist pistelmakerite keskel, kellede kohta on meil olemas A. Plaesterer'i uurimus⁴⁾. Alul ainult messingiga kaunistatud nahkkaupade, mittesaksa rahvapäraste rõivaste osade ja nende ehete valmistajad, esinevad nad juba XIV sajandi alul turul „ettekenmakerite“ nime all. XVI sajandi keskpaiku katsuvad nad kogu talurahva-kaubandust enda kätte kiskuda, hoolimata rae sellekohastest määrustest. Olukord tundus kaupmeestegildile niivõrd hädaohtlikuna, et see põhjustas raekojas formilisi esinemisi. Neid tuleks koertega turult minema kihutada, hüüti seejuures. Suurkaupmehi püüti mõjustada vallandama oma mittesakslastest sisseostjaid, kes kohalikke olusid tundvate inimestena nähtavasti hästi oma ülesandeid täitsid. Nõuti koguni, et tuleks Saksamaalt saksa pudukaupmehi sisse tuua ja mittesakslastel minema kihutada, et teha kord lõpp väljakannatamatule eelostule. Nii kaugele asi ometi ei läinud. Arvestati siiski Plettenbergi manitsust linna mitte lasta minna mittesakslaste kätte. Nii tugev oli eesti element Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel.

Kui kaugele ulatus rae ja linna vaimulikkonna hoolekanne mittesakslaste kiriklikkude tarvete eest? Algul näib sel alal olevat vähe tehtud; kirikliku tegevuse raamideks jäid gildid ja vennaskonnad. Kanuti Gildi kõrval oli selleks eriti Oleviste Gild, kuhu koondus mittesaksa element Tallinna käsitöölise keskel, et siin rahuldada ühiselt oma vennaskonna kiriklikke ja seltskondlikke sihte. Peale nende

⁴⁾ Das Alt-Revaler Gewerbe der Pistemaker, — Beiträge zur Kunde Estlands XIII, lk. 1—47.

mõlemate põhjamaade pühakuile pühendatud organisatsioonide oli veel Pühaihu Gild (d. Heilige Leichnamsgilde), mis oli puht-eestiline, ei saavutanud aga kunagi seisuslikku tähendust. Kui XV sajandi lõpul mittedeakslaste arv linnas tugevasti kasvas, ei suutnud gildid ja vennaskonnad enam rahuldada eestlaste usulisi tarbeid. 1476. a. asutati Niguliste kiriku ja pisut hiljemini ka Oleviste kiriku juurde nn. mittedeaksa jutlustajakohad, mis pidid hoolitsema spetsiaalselt eestlaste hingehoiu ja kirikliku valgustuse eest. Peale selle pidasid eestikeelseid jutlusi dominiiklased oma kirikus, mis oli ruumikaim kõigest Tallinna kirikuist. Üksikud eestikeelsed sõnad marginaalidena nende trükitud ladinakeelseis jutlusteramatuis annavad selle kohta veel praegugi tunnistust.

Reformatsiooni-ajastu tulekuga suureneb magistraadi hoolekanne väga oluliselt. Kaks kirikut pidi pea eranditult teenima mittedeakslasi; teistes peeti saksakeelsete jumalateenistuste kõrval reeglipäraselt ka eestikeelseid. Protestantliku linnakonsistoriumi loomisega hakkas siit toetust otsima ka luteri-usulisi maakirikute õpetajaid, sest et piiskopp oli jäänud katoliiklikuks. 1550. a. rajas raad asutise vaeste mittedeaksa koolipoiste jaoks, keda kasvatati kirikuõpetaja kutsele; ja mis varsti arendas elavat tegevust. Juba aastal 1535 ilmus rae korraldusel eesti-alamsaksakeelne katekismus, mis oli trükitud Wittenbergis Hans Lufft'i juures, mis aga hiljemini oma vigade tõttu ära keelati⁵⁾. 1540. aasta ümber on nähtavasti ilmunud uus parandatud eestikeelne katekismus, mis veel 1576. a. oli tarvitusel. Ühele eesti kooliõpilasele Hans Susi'le tehti 1546. a. ülesandeks välja töötada evangeeliumite- ja lauluraamat, mis 1551. a. valmis sai, trükkis aga siiski ei ilmunud. Alles 80 aastat hiljemini, kui olid paranenud Liivimaa sõjas löödud haavad, võidi mõelda selle õnnistusrikka töö jätkamisele.

Vaatamata rae hoolitsemisele emakeelse jumalateenistuse eest, toimus eesti elanikkonnas tagasihoidmatult saksastumise protsess. Juba varakult kõneldakse „halfdutschen'itest“ ehk „katersassen'itest“ (= kadakasaksad). Eesti perekonnanimed saksastatakse või moonutatakse ümber. Saksa rõivastus ja saksa kombed tungivad ikka edasi ja üksikud neist germaniseeritud sugukondadest jõuavad lõpuks koguni Suur- ehk Kaupmeestegildisse. Kokkupõrkeid rahvuslikul pinnal, nii palju kui seda võimalik kindlaks teha, esineb ainult ühel korral, võitluses pistelmakerite ja mittedeaksa ülesostjate kauplemise pärast. Üks nendest, Jakob Schimmelpenning, sõimas sakslasi avalikult ja nimetas neid koerteks, mille eest tal tuli tunduvalt trahvi maksta. Seesama mees määras äsja enne oma surma silmapaistva summa vaeste mittedeaksa koolipoiste kasvatamiseks. Seega ei saa olla kahtlust selles, et visalt ülespoole püüdvast eesti elemendis

⁵⁾ Lähemalt selle kohta — Beiträge zur Kunde Estlands XV, lk. 95 jj.

peitus ka rahvuslikke momente. See väljendub veel teinegi kord, kui raad pea täiesti eestistunud lihunikkudeametilt nõudis skraale vastavalt ühe sisserännanud saksa meistri vastuvõtmist. Ta sai vastuseks, et saksa lihunikku võidakse ju „bi Brun don“, anda timukas Brun'ile ametit õppima. Siiski pidi lihunikkudeamet hiljemini järele andma.

1558. aastal alganud Vene-Liivi sõja tagajärjel, mis hävitas maa jõukuse, vähendas miinimumini talupoja ostujõu, kitsenes saksa kodanikkude elatumisruum niivõrd, et nad olid sunnitud pöörama valjut tähelepanu oma liikmete päritolule ja lubama käsitööst osa võtma ainult omataolisi. Nii vähenes mittedakslaste arv XVI sajandi lõpul ikka enam ja enam, neid leidis ainult alamais kihtides ja siingi sagedasti võistluses väikesakslastega. Tallinna õitseajastu XVI sajandil, mis oli tihedalt ja orgaaniliselt seotud eestlaste tagamaaga, ja kus samal ajal linn mõjustas ka talupoegi kultuuriliselt tõstvalt ja juurdemeelitvalt, oli jäänud mõõdas.

P. Johansen.

Varia.

Gunnar Bolin. Stockholms uppkomst. Studier och undersökningar rörande Stockholms förhistoria. Akademisk avhandling. Uppsala 1933, XLII + 488 lk.

Vaatamata lokaalajalooliselt piiritletud pealkirjale haarab ülahinematud Stokholmi väitekirja tegelikult õieti laiaulatuslikku probleemistikku Skandinaavia varasemast ajaloost, mis riivab vahetult ka meie vanemat ajalugu, ja millega tutvumine on seega meilegi olulise tähtsusega.

Stokholmi asutamise küsimus pole endast mingi uudne, seni puudutamata probleem. Vastupidi, alates Messenius'est on rootsi ajaloolased peatunud sellel korduvalt. Üldise arvamuse kohaselt on Stokholmi rajamine ja Mälari suudme kindlustamine tihedas seoses Sigtuna hävitamisega a. 1187. Selle käsituse kohaselt oli Stokholmi rajamine tingitud strateegilistest ja maakaitse põhjustest, et sulgeda kindlustistega idabalti mere-sõitjatele vaba pääs svealaste riigi südamesse, Mälari vetele. See motiiv peegeldub juba mitmes keskaegses jutustavas allikas. Sageli mainitakse selliste kardetud vaenlastena karjalasi, hilisemais allikais ka eestlasi. Uuemates käsitluses ja rootsi rahvatraditsioonis nähakse aga just eestlasis ähvardavat ohtu Mälarioru rahvale. — Stokholm on selle käsituse järgi Sigtuna kaubandusliikkude funktsioonide otsene jätkaja. Bolin ei lepi selle traditsioonilise seisukohaga. Tal on kahtlemata õigus, väites, et Sigtuna kaubanduse allakäik ei võinud johtuda ainult 1187. a. õnnetusest, vaid et seda tinginud põhjused asusid sügavamal. Viimaste selgitamiseks vaatleb ta Mälarioru sõlmpunktilist tähendust P.-Euroopa rahvusvahelises kaubaliiklemises ja Birka ning selle järglase Sigtuna kaubanduse arengut IX—XII saj. Ta nendib, et nende linnade kaubanduslik õitseng johtus esijoones svealastele väga soodsast poliitilisest olukorrast Läänemere põhjapoolsemal kaldal ja friislaste aktiivsest kaubitsemisest siin. Sigtuna tähendus hakanud vähenema siiski juba XI saj. Ta täielikku allakäiku varakult XII saj. tinginud 1) endise soodsa poliitilise olukorra muutumine kahjulikuks svealaste riigile ja Novgorodi näol uue põhja-euroopalise kaubandusliku

ja poliitilise keskuse kujunemine, kuhu järjest enam koondunud kogu vene kaubandus, 2) friislaste kaubanduse lakkamine ja 3) ojamaalaste kaubanduse tõus Sigtuna arvel ühes järgneva sakslaste tõusuga valitsevaks kaubitsevaks rahvaks Läänemerel.

Sigtuna põlemisele ei saa, autori arvates, omistada siin mingit olulist tähendust. Et kõige vanemad allikalised märkmed, mis kõnelevad Sigtuna põlemisest, ei räägi midagi sellest, nagu oleks linna põletanud idabalti viikingid, siis näeb autor Sigtuna põlemises 1187. (resp. 1188.) a. lihtsat keskajale tavalist ülelinnaliseks muutunud tulekahju. Kuna mitmed allikad eesotsas Eerikukroonikaga siiski kõnelevad Sigtuna hävitamisest paganate, karjalaste poolt (eestlasi nimet. Sigtuna hävitajaina esmakordselt alles 1539. a. valminud Olaus Petri kroonikas), siis püüab autor seletada selliseid andmeid omapärase oletusega. Ta peab tõenäoliseks, et 1187. a. toimus tõesti karjalaste retk Sigtuna nimelise paiga vastu. Kuid see polnud Mälari-äärne Sigtuna (nii pikaks meresõiduks polnud karjalased autori arvates üldse suutelised, seda oleks suutnud ainult eestlased), vaid karjalasilt rünnatav Sigtuna asunud Soomes Kemijõe suudmes. Et sündmus hiljemini on seotud Mälari kaldaga, johtuvat hilisemate keskaegsete kronistide eksitusist, kes pole teinud vahet nende paikade vahel. Seda oletust toetav teine hüpotees, mis peab näitama, et peapiisk. Johannese tapjad polnud paganad, on umbes samalalaadne.

Eitades Sigtuna hävitamist idabalti rahvaste poolt, eitab ta üldse nende ohtu Mälariorule. Ta möönab küll seda, et idabalti rahvad avaldanud XII saj. harukordset aktiivsust. Kindla keskendatud riigivõimu puudumisel aga puudunud nende retkedel ja üritusil sihikindlus. Need olnud peamiselt juhulised röövsõidud ja seega kaunis ohutud rootslasile. Kui XII saj. lõpul Mälari suudmele siiski kindlustisi rajati, siis tinginud selle esijoonel kartus Taani üha kaugemale tungivate võimupüüete vastu ja samuti kartus P.-Saksa kaubalinnade vastu, aga mitte hirm eestlaste ja teiste idapoolsete rahvaste vastu. Autor kindlasti liialdab, kui ta peab idapoolsete rahvaste retkeid Rootsi täiesti ohutuks sealsele rannikule, kindlasti mõjustasid ka need sisevetele sissesõidukohtade kindlustamist XII saj.

Mälarioru tähendus kaubavahendamise keskusena ida — läänesuunalises kaubaliiklemises lakkas seega juba XII saj., selle koha päris Ojamaa, aga mitte Stockholm. Viimase asutajana näeb autor Rootsi riigihoidjat Birger Jarli XIII saj. keskel. Linna asutamist põhjustav majanduslik-kaubanduslik tegur oli vajadus luua eksportsadamat Mälarioru raua- ja vasekaevanduste toodetele. Stockholm'i rajamine sündinud autori arvates tihedas ühenduses saksa linnakodanluse kolonisatsiooni lainega. Ta vaidleb siiski vastu ja seda täie õigusega Fr. Röriigi sakslaste osa liialdavaile seisukohtadele Stockholm'i rajamisel.

Autori poolt esitatud käsitlus on oma peaprobleemides üldiselt väga sisukas ja tihe, kuid kõrvalküsimuste lahendamisse tuleb suhtuda väga kriitiliselt. Sest need on sageli liialduseni arendatud kombinatsiooni ja spekulatsiooni tulemused. Olene sellisena juba nimetanud ta oletust Sigtuna põlemise suhtes. Teisist nimetagem veel ta hüpoteesi ürikuis esineva termini „Gotländska kusten“ seletamiseks. Väga ilmekalt ojamaalaste varasemaid kaubanduslikke suhteid eestlaste ja teiste Läänemere idakalda rahvastega selgitades, arvab ta, et eelnimetatud terminiga tähendatakse ürikuis just ojamaalaste kaubanduslikku tagamaad — Läänemere idakallast. Samuti rabav on ta katse seletada väljet „purgacio ferri candidi“, millega seni arvati olevat tähendatud kohtulikku rauaproovi, tootmistehnilise terminina. Autori väide, nagu oleks Eestimaa, vähemalt rannik olnud kuni 1120-te aastateni poliitiliselt Rootsile alluv, on pisut julge, Saxo Grammati-

cuse märke, millele autor tugib, on liiga ebamäärane, et sellele midagi kindlamat rajada. Ekslik näikse olevat seegi, kui autor oletab rootsilist asustust Eestimaal XI ja XII saj. ja üldse eestlaste tugevat rassilist segunemist rootslastega juba siis.

Olen peatunud siin mõnel üksikul probleemil Bolini sisukast teosest, kuid nendega ei piirdu raamatu kokkupuutepunktid meie ajalooa, seepärast pälvib see raamat meie varasemate suhete selgitamisel Skandinaaviaga kõigi Eesti ajaloo huvitunute tähelepanu.

E. Blumfeldt.

Liivimaa kultuurioludest poola ajal.

Viimaseil aastail on Lätis prof. A. Spekke korduvalt sõna võtnud Liivimaa poolaegse ajaloo käsitlemiseks. Jättes kõrvale meile keeleliselt kahjuks ligipääsmatud lätikeeled uurimused ja publikatsioonid, võivad meid põhjustatult huvitada ta saksakeelne artikkel „Die Kultur Livoniens nach den Zeugnissen ausländischer Chroniken, Reisebeschreibungen, Gedichte u. a. Werke. (Von der Mitte des XVI Jh. bis zum Anfang des XVII Jh.)“, koguteoses „Die Letten“ (Riga, 1930), lk. 333—357, ja prantsuskeelne brošüür „Quelques nouveaux matériaux pour l'histoire de la cartographie et de Piconographie de l'ancienne Livonie“ (Latvijas Universitātes Raksti, Filoloogijas un filosofijas fakultātes serijs II. 2), Rīgā, 1932. Viimase teose lisana on eritahvleil toodud rida vanemaid ja seni vähetuntud Läänemere ja Liivimaa kaarte, tuttavamaist ja sagedamini reprodutseerituist Paide, Viljandi ja Valmiera piiramiste kujutused Rootsi-Poola sõja ajast jne. Esimeses artiklis on tähelepanu juhitud ka vastavale arhiivainesele Poolas, Itaalias jm., teises brošüüris on publitseeritud mõningaid kirju ja kirjakatkendeid J. Zamoyskilt jt.

Võttes neis käsitlusis ühe motiivina harutelule ja hinnangule ka kohaliku saksluse osa Liivimaa tookordseis kultuurioludes, on A. Spekke välja kutunud terava ja samuti laialdasele literatuurile rajatud vastuväitluse L. Arbusowilt, mis ilmus äsja Historische Zeitschrift'is („Zur Würdigung der Kultur Altivlands im Mittelalter und 16. Jahrhundert“, Historische Zeitschrift CLI, 1; München, 1934). Kartograafiat käsitleva osa sellest artiklist on L. Arbusow referaadina esitanud Riia Ajaloo- ja Muististe-Seltsi 100 aasta juubeli ühel töökoosolekul. Selles on viidatud Poola uematelegi kartograafilistele uurimustele, mis sisaldavad ka Liivimaa kaarte (nagu K. Buczek, Kartografja polska w czasach Stefana Batorego. Wiadom. sluzby geogr.; Warszawa, 1933, lk. 69—121, mille 12 kaardilisal leidub Liivimaa kaardistusi aa. 1578, 1585, 1589, 1595). Neile oleks võinud lisandada ka M. Dzikoſki artiklit, „Zbiór kartograficzny uniwersyteckiej biblioteki publicznej w Wilnie“ (Ateneum Wileńskie VIII; Wilno, 1932), milles ms. avaldatakse osi J. P. Contareni 1564. a. kaardist Liivimaagi kohta.

Arbusowi vaidlus Spekkega, kusjuures Arbusow oma vastuväitluse sihiks on seadnud Spekke uuringute meetodi ümberlõkkamise, huvitab meid eriti seetõttu, et siin tulevad käsitlusele niisugusedki küsimused, miks on jäänud toimumata balti põlisrahvaste germaniseerimine, miks poola aeg pole balti-saksa kultuuri jätnud säärast ulatuslikke jälgi nagu rootsi aeg, kas varem, ordu ajal, valitsenud sakslaste juhtivad kihid olid kultuuritud ja kultuurivaenulised jne. Arbusow väidab, et juttugi ei saa olla tollaegse maarahva rahvuslikust opositsioonist balti-sakslaste vastu, küll aga peab ta tunnustama, et vastuolud olid peamiselt sotsiaalset laadi. Neis oludes jäänud germaniseerimine ära vahelüli, saksa talupoja, puudumise tõttu, kuna näit. linnas eestlane ja lätlane tõesti sakstast vähemate sotsiaalsete vahede tõttu. Muidugi on selles väites väga rohkel määral tõtt, kuid see

on liig traditsiooniline seletus. Sakslasest mõisnik, valitseja jne. polnud meil, pealegi sõdade tõttu metsikuks muutunud oludes, kaugeltki niivõrd kõrge aristokraat talupoja kõrval, et sotsiaalseist kuristikuvahedest kõnelda. Teame näiteid, kus saks koos talupojaga, talupoja rõivais, käis naabri juures „poola majandust“ korraldama, igatahes poolakaist mitte vähem „väarikalt“. Täiesti ei saa eitada ka rahvuslikke vastuolusid, kuna need poolakate ja leedulaste ning baltisakslaste vahel ühel pool ja teisel rootslaste ning kohalikkude sakste vahel tunnustatult olid olemas ja talupojale kas või eeskujuna küllalt teatavad. — Arbusowi poolt Poola-Leedu kultuuri rõhutatult madalaks hindamine, mille tulemusena siis loomulikult ta ei saa näidata selle kultuuri mõjusid balti-saksa omale, mis vastavalt peaks keskmiselt ja ühtlaselt esimesest olema kõrgem, on küll huvitavalt käsiteldud, kuid poleemika tavaliste nõrkustega. On iseküsimus, kuivõrd see oli just Poola-Leedu kultuur, mis meid poola ajal mõjustas, või oli see mingi humanismi ja vastureformatsiooni segakultuur, mis oli soodustatud vaid Poola poliitilisest võimust, kuid kui see ei olekski mõjustanud balti-saksa kultuuri, siis sellega pole veel eitatud selle kultuuriperioodi tulemused üldse. Tuletatagu või meelde ainult seda, kuidas balti-saksa ajaloolased ise, nagu Bruiningk, Busch jt., on pidanud tunnistama selle kestvaid järelmõjusid eestlaste ja lätlaste hulgas. Arbusow rõhutab mitu korda Liivimaa kesk- ja reformatsiooniaegset vaimulikkude kaadrit, mille hulgas rohkem kesk- ja lääne-euroopalist haridust keegi ei saa eitada, kuid ta jätab märkimata, et ka poola ajal on sellele kultuuriliselt võrdset vaimulikeklassi vastu seada, nagu Nidecki, Skarga, Quadrantinus, Krüger, Tolgsdorf, Busaeus, Veltherus, Eggenius, D. Fabricius, Buccius, Solikowski jt. Mõõda on mindud samuti poola-aegsest rahvakeelsest kirjandusest (mida seni Eesti kohta leidudega ei ole saadud kinnitada, teadetega aga küllalt usutavalt; Läti on selles mõttes õnnelikumas seisukorras, vrd. näit. Ks. Świerkowski, Wilno kolebką drukarstwa lotewskiego. Ateneum Wileńskie VIII; Wilno, 1932).

Terve rida sääraseid ja süinkohal vaevalt loendada võimalikke küsimusi kerkib käsiteldava küsimuse üle vaidlemisel. Peatunud vastuväiteil Arbusowile, ei saa ometi kuidagi küllaldaseks pidada ka Spekke tuletusi ja otsustusi, mis' küll kaasaja välisautorite kirjutustele rajanevad, kuid kohalikele oludele ikkagi võõraste poolt on kirja pandud. Püüdes hinnata Liivimaa poola aja kultuuriolusid, on paratamatu palju suuremal määral arhivaalide kasutamine. Tuleks läbitöötada näit. pärandusinventarid, kust võib andmeid leida, milliseid raamatuid omandas ja luges tookordne kodanik linnades, milliseid riideid ja ehteid eelistas, milliseid kapitale ja sidemeid omas sise- ja välismaaga jne. Tuleks kultuurilooliselt ekstspeerida protsessitoimetused, ka tavalise igapäevaelu selgitamiseks jne., alles kõige selle kokkuvõttena võiks hinnata kohalikke kultuuriolusid; siis juba loodetavasti paremini kui Spekkel ja Arbusowil see õnnestub kuigi suure literatuuriaparaadiga, siiski mõlemal andmete sulatamisega oma poleemilise suuna huvides.

Nigolas Loone.

Guide International des Archives. Europe. Société de Nations. Institut International de Coopération Intellectuelle. Paris — Rome (1934); 393 lk.

Asjailmunud Euroopa arhiivide rahvusvaheline juht, mille eessõna kirjutanud Rahvusvahelise Vaimse Koostöö Instituudi direktor Henri Bonnet, sisaldab kõigi Euroopa riikide arhiivinduse alalt vastuseid neile 22-le küsimusele, mis koostati vastava arhivaaride-komitee poolt nimetatud instituudi juures. Need küsimused oma iseloomult jagunevad nelja liiki, käsitledes 1) iga maa olemasolevate arhiivide iseloomu (kas riiklikud, oma-

valitsuse, kiriklikud, eraomanduses), nende alluvust ja nende kohta avaldatud katalooge ning kirjandust; 2) korraldusi arhivaalide alalhoidmise ja 3) kasutamise suhtes; 4) arhivaalide tehnilise kaitse ja konserveerimise küsimusi.

Eesti, mille kohta on andmed saanud HSM-i teaduse- ja kunstiosakonna direktor G. Ney, on esindatud selles raamatus 10 leheküljega, kuna Soome vastus on nõudnud ruumi 5, Läti 5 ja Leedu umb. 4 lehekülge. Põhjalikult on vastanud Prantsuse, Itaalia, Inglise, Hollandi, Saksa ja mõned teised riigid. Huvitava ülevaate saab raamatust ka N.-Vene arhiivinduse üle (M a k s a k o v'i poolt).

Eesti osa selles raamatus on kõigiti asjalik ja ülevaatlik neis piires, mis üldse võimalikud vastustena seatud küsimustele. Kuid nähtavasti ei ole teksti prantsuse keelde tõlkija tabanud igal pool kirjutaja mõtteid. Mitmeid vigu leidub muidu rikkalikult ja esindavalt toodud kirjanduse nimesitikus, nimelt tiitlite prantsuskeelse tõlke osas. Nii tõlgitakse „Das staatliche Archivwesen“ sõnadega „Les Archives Municipales“ jne.

Käesolev juht annab võimaluse heita pilku Euroopa arhiivide töö tulemustesse viimastel aastatel; eriti huvitavad on vastused, mis puudutavad arhiivide katalooge, arhivaalide tehnilist kaitset ja kasutamist. O. L.

Baron Wilhelm v. Rossillon. Ein Lebensbild. Bearbeitet von Baron Wilhelm von Wrangell. J. G. Krüger, Tartu 1934; 131 lk.

See raamatukene sisaldab ümberjutustusi ja kokkuvõtteid Eestimaa omaaegse valitsusnõuniku, hilisema kubermangu koolidirektori parun Wilhelm v. Rossilloni päevikust ja kirjadest oma perekonnaliikmeile, suurel määral ka otseseid väljavõtteid kirjadest. Rossillon, kes oli sündinud 1778 Elsassis ja oma varasema nooruse möödutanud Saksamaal, jõudis koos oma emaga 1799. a. Eestimaale, kus ta abiellus 1802. a. Sugulussidemeid oli Rossillonil Kaulbarši, Tolli, Wrangelli ja Helterseni ning teiste Eestimaa aadliperekondadega. R. oli esialgu Eestimaa rüütelkonna sekretär, 1816 sai ta uue talurahvaseaduse teostamise komisjoni sekretäriks ja 1818 nimetati ta Eestimaa kubermanguvalitsuse teenistusse, esialgu assessorina, 1820. a. valitsusnõunikuna ja nimetatud komisjoni liikmena. Oma teenistuskohustuste täitmisel tuli R-l väga palju reisida mööda Eestimaa mõisu, tutvuda teede, sildade, kõrtside, hiljemini koolide olundiga ja niiviisi omandas ta väga hea pildi Eestimaa talurahva majanduslikust tasemest ja rahva suhteist aadlikega. 1834 sai R. kubermangu koolidirektoriks sarnud parun Stackelbergi asemele, viibides sel kohal oma surmani a. 1855.

R-i kirjades väljendub intiimselt tolaeagne elu oma tõsiste raskuste kui ka pisimuredega, pakkudes kultuurilooliselt väga hinnatavat andmes-tikku. Mitte ükski reisid maal, elu Tallinnas, tolaeagne aadli juhtivad tege-lased, keisrite ja teiste valitsejasoo esindajate külaskäigud ei leia üksikasjalist kirjeldamist, vaid ka talurahva tolaeagne olund värvub meile õigetes toinides. Poliitiliselt maailmavaatelt loomulikult õige mõõdukas, R. siiski „välismaalase-na“ Eestimaal nägi vahakordi objektiivsemalt kui kohalik aadel. Seepärast sai ta ka maapäeval koos mõne oma mõtteosalisega radikaali nimetuse.

Eesti keel leiab kirjades tol ajal elavat kasutamist sündmuste ja isikute iseloomustamisel (näiteks Aleksander I vastu valitseva meeoleu puhul lühikest aega enne ta surma, Araktšejev'i kohta jne.), mida ei tahetud, et teised võiks juhuslikult aru saada. Üldiselt on see raamatukene kultuuri-looliselt seisukohalt huviga läbiloetav. O. L.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), R. Indreko, dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. A. Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, A. Perandi, prof. A. Pridik, Fr. Puksov, prof. K. Ramul, G. Rauch, L. Rebane, R. Rosén (Soome), M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, M. Sorgsep, prof. A. Švābe (Läti), prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), E. Tender, prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, J. Vigrabs (Läti), K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. Tellimishind: 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, 1/2 lehekülj — 5 krooni jne.

Talltus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924.—1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927.—1933. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.